

Zorgen over de koers

*"Een droomkeuze was het niet. Maar dat hoeft ook niet. We hebben van Paars I geleerd dat politieke verliefdheid geen garantie is voor een goed huwelijk. En van Paars II dat een trio waarin je eigenlijk verbodig bent, geen genot is."*¹ (Thom de Graaf over het kabinet-Balkenende II)

LOYAAL MAAR NIET SLAAFS

Met het aantreden van het tweede kabinet-Balkenende is een einde gekomen aan een voor Nederlandse begrippen ongekend rumoerige periode. De opkomst van en moord op Pim Fortuyn, de electorale aardverschuiving bij de verkiezingen in mei 2002, de vroegtijdige val van het eerste kabinet-Balkenende en vervroegde verkiezingen in januari 2003 hebben Nederland heen en weer geslingerd van verbazing en vermaak tot ongerustheid en afkeer. Aan deze periode is met de vorming van het nieuwe kabinet een einde gekomen. De rust in politiek Den Haag lijkt weergekeerd. Dat geldt echter niet voor de kleinste regeringspartij. Door de gang van zaken rond het fractievoorzitterschap en de kabinetsformatie zijn de interne verhoudingen binnen D66 aan het begin van de regeerperiode van het kabinet-Balkenende II op z'n zachtst gezegd niet optimaal. Fractievoorzitter Dittrich spreekt zelfs van een "rotstart". "Het was vreselijk. Er was totaal geen groepsgevoel", zegt Dittrich terugkijkend.² De Tweede Kamerfractie bestaat uit zes mensen die ieder voor zich teleurgesteld zijn over de onderlinge strijd en boos om ambities die de kop in zijn gedrukt. Door de interne perikelen is het onderlinge vertrouwen gering.

Toch is de sfeer schijnbaar opgewekt als de partijtop van D66, bestaande uit de leden van het landelijk bestuur, de Tweede Kamerleden en de bewindspersonen, in het weekend van 13 en 14 juni 2003 bijeenkomen in kasteel Oud Poelgeest in Oegstgeest. Tijdens dat weekend bespreken zij de koers van de partij en de strategie die D66 de komende jaren zal volgen. Als het kabinet-Balkenende II niet voortijdig ten val komt, zullen

de volgende Tweede Kamerverkiezingen worden gehouden in mei 2007. Dat lijkt nog ver weg, maar het zou onverstandig zijn om niet nu al na te denken over de vraag wat D66 in 2007 wil bereiken. De uitslag die D66 over vier jaar zal behalen, is immers voor een belangrijk deel afhankelijk van wat de partij gedurende de komende regeerperiode presteert. Het is aan de bewindspersonen en de Tweede Kamerfractie van D66 om van de deelname aan het kabinet-Balkenende II een succes te maken en om dit succes ten dienste te laten komen aan de partij. Het nu ontwikkelen van een strategie voor de komende jaren zal medebepalend zijn voor het succes – of het uitblijven daarvan – in 2007.

“D66 is volwassen geworden en dat betekent vol zelfvertrouwen, onafhankelijk in woord en daad, niet langer tussen links en rechts in of een afgeleide daarvan. Nuchter en pragmatisch als altijd. Nog steeds jong en creatief” zo omschrijft de Tweede Kamerfractie de positie van D66 in het *mission statement* dat het voor zichzelf heeft geformuleerd. D66 is “onafhankelijk” en “toekomstgericht” en “niet definieerbaar in links-rechts-verhoudingen.” De fractie wil de “specifieke D66-aanpak” continueren, dat wil zeggen “zaken transparant maken en in redelijkheid beoordelen, zonder vooropgezette meningen, met respect voor verschillende zienswijzen, maar met een duidelijke conclusie.”³

De Tweede Kamerfractie verwacht dat het Hoofdlijnenakkoord van het kabinet voldoende ruimte biedt om een eigen D66-geluid te laten horen en tegelijkertijd trouw te blijven aan de afspraken die met de coalitiepartners zijn gemaakt. Veel onderwerpen zijn immers niet in het Hoofdlijnenakkoord vastgelegd en dus ‘vrij’. Dualisme wordt niet een doel op zich gezien, maar in het *mission statement* is wel opgenomen dat de fractie “loyaal [zal] zijn aan het kabinetsbeleid, maar – in goed overleg met de bewindslieden – op een aantal geselecteerde punten op een geschikt moment zonodig de confrontatie aangaan.”⁴ De speelruimte voor de Tweede Kamerfractie zal niettemin beperkt zijn. CDA en VVD zullen niet teveel afwijkend gedrag van D66 accepteren. Bovendien leert de ervaring uit het verleden dat D66 zich als coalitiepartner over het algemeen loyaal opstelt. De fractie neemt zich echter voor om het kabinetsbeleid te verdedigen, maar niet “slaafs” achter de coalitie aan te zullen lopen. Omdat D66 niet een middenpositie inneemt tussen twee grotere partners in (zoals in het paarse kabinet, waar D66 tussen VVD en PvdA in gepositioneerd was) verwacht de Tweede Kamerfractie die eigenstandige rol beter te kunnen vervullen dan in het verleden. De fractie verwacht dat die eigen lijn geen probleem hoeft op te leveren, als D66 maar goed uitlegt waarom de partij soms afwijkt van de keuzes die de andere coalitiepartners maken. Saillant detail: de fractie streeft er daarbij om de afstand tot de PvdA “zo klein mogelijk” te houden.⁵

Hoewel de Tweede Kamerfractie zich realiseert dat de partij nog vaak zal moeten uitleggen waarom ze aan dit kabinet deelneemt, verwacht de fractie dat "als D66 voldoende zelfvertrouwen uitstraalt, er geen reden voor D66 is om zich zorgen te maken over deelname aan een kabinet onder Balkenende."⁶ Het is de vraag of dit niet teveel een 'Haagse' gedachtegang is, waarmee de partijtopy van D66 zich onvoldoende rekenschap geeft van het feit dat velen in eigen partij en achterban die kabinetsdeelname niet steunen. Het besluit om deel te nemen aan het kabinet-Balkenende II heeft zowel positieve als negatieve reacties opgeleverd. Het deel van de achterban dat zich meer verwant voelt met de PvdA dan met de VVD (en voor een deel bestaat uit 'oudere garde'), is teleurgesteld over wat zij zien als deelname aan een 'rechts' kabinet. Deze teleurstelling heeft (nog) niet geleid tot het massaal opzeggen van het lidmaatschap van de partij, maar een aantal leden heeft de partij wel verlaten. Aan de andere kant is de samenwerking met CDA en VVD bij veel 'liberale' D66'ers juist positief ontvangen. De partij heeft met deze regeringsdeelname definitief afstand genomen van de PvdA en daarmee de aandacht van een nieuwe groep potentiële kiezers op zich gevestigd.

Tegelijkertijd is de beeldvorming rond D66 aan het begin van de kabinetsperiode niet hoopgevend. Door de verkiezingen van 2002 en 2003 wordt D66 gezien als een partij waarmee het niet goed gaat. Voor veel kiezers is volstrekt onduidelijk waarom ze nog op D66 zouden moeten stemmen. De democraten zijn vooral een 'redelijk alternatief', een sterk gevoelde noodzaak om op D66 te stemmen ontbreekt. Vergeleken met 1994 is, om de woorden van de politicoloog Philip van Praag te gebruiken, van het "ijzersterke merkartikel" D66 niets meer over. D66 beschikt over onvoldoende 'eigen' thema's, onderwerpen waarvan bij het electoraat bekend is dat D66 zich daar hard voor maakt. Zoals ethische kwesties in de jaren negentig en milieu in de jaren zeventig en tachtig. De afgelopen jaren zijn veel van dergelijke D66-programmapunten gerealiseerd (mede dankzij regeringsdeelname) dan wel door andere partijen overgenomen. Vooral democratische vernieuwing is niet meer louter een D66-thema, hoewel de partij en onlosmakelijk mee geassocieerd blijft worden. Als *unique selling point* is het echter onvoldoende. Op het gebied van milieu heeft de partij zich tijdens de paarse kabinetten erg kwetsbaar gemaakt. Tijdens de laatste verkiezingscampagne is onderwijs als derde 'speerpunt' met succes naar voren gebracht, maar dit is voorslansnog onvoldoende geweest om de gestage neergang van de partij te keren. De democraten zullen moeten proberen om de bestaande speerpunten te versterken en daarnaast een aantal nieuwe, actuele thema's over het voetlicht te brengen. Tot die tijd is de realiteit dat D66 een 'b-merk' is geworden en dat het de partij ontbreekt aan een charismatisch politiek leider die grote naamsbekendheid geniet en in brede kring aanspreekt.

De ruimte om de partij te profileren zal de komende tijd bovendien gering zijn en sterk verbonden met de regeringsdeelname. D66 is in de eerste plaats één van de drie regeringspartijen en het beeld van de partij zal de dan ook vooral gebaseerd zijn op de prestaties en het welvaren van het kabinet. De D66-bewindspersonen maken dan ook nadrukkelijk deel uit van de te voeren strategie. De Graaf, Brinkhorst en Van der Laan krijgen de boodschap mee om "voor de herkenbaarheid van D66 vaak de campagnethema's van D66 te noemen" en actief na te denken over beleidspunten "waarop zij na drie jaar nog het imago van veranderingsgezindheid kunnen tonen." Ook worden de D66-bewindspersonen aangespoord niet te bescheiden te zijn en waar mogelijk "te proberen de vader of moeder van een succes te zijn." Omdat het beleid van het nieuwe kabinet vooral in het teken zal staan van bezuinigingen, zal worden gezocht naar mogelijkheden "om dingen te realiseren die geen geld kosten." Tegelijkertijd wordt geconstateerd dat de komende maanden "de stijl en positionering van de partijleider" van groot belang zijn voor de beeldvorming over D66.⁷

GEVRAAGD: STEVIGER TEGENGELUID

Het klinkt mooi: D66 zal ten aanzien van het kabinet een "dualistische houding" aannemen, voorstellen "constructief kritisch" beoordelen en de "eigen idealen" voorop stellen.⁸ Maar het kabinet is nog geen half jaar aan het werk, of binnen de partijtop begint al de eerste wrevel over het optreden van de Tweede Kamerfractie zichtbaar te worden. Een week na Prinsjesdag wordt in het landelijk bestuur uitvoerig gesproken over de bijdrage van fractievoorzitter Dittrich aan de Algemene Beschouwingen. De conclusie: het bestuur "maakt zich grote zorgen over het gebrek aan dualisme dat de fractie en de bewindslieden tentoonspreiden."⁹ "Onze uitstraling is na de kabinetsdeelname te rechts, er wordt door de fractie te weinig weerwoord gegeven."¹⁰ Dat is ook niet wat er in de zomer tijdens het weekend met bestuur, fractie en bewindslieden is afgesproken. "Dat de fractie het draconische bezuinigingsbeleid zonder veel vragen lijkt te hebben omarmd, veroorzaakt bij de achterban onrust over het sociale gezicht van D66", zo meent het bestuur.¹¹ Het bestuur besluit fractieleider Dittrich te vragen om bij de volgende bestuursvergadering tekst en uitleg te komen geven. Dittrich geeft bij die gelegenheid aan zich te realiseren dat de partij behoefte heeft aan een dualistische koers. "Soms kan het, bij andere gelegenheden niet"¹², zo houdt hij het bestuur voor. Maar de fractie staat absoluut open voor signalen uit de partij. D66 heeft een sociaal gezicht en moet dat ook tonen, zo verzekert Dittrich.

Aan de vooravond van het najaarscongres van D66, dat op 22 november 2003 in het MECC in Maastricht wordt gehouden, toont Dittrich zich

in een interview in dagblad *Trouw* tevreden over de samenwerking met de coalitiepartners. "Ik ben aangenaam verrast dat het zo goed loopt. Het is echt heel anders dan onder Paars. Heel vernieuwend. Deze coalitiepartijen vertrouwen elkaar. We hebben harde afspraken gemaakt op hoofdlijnen. Op andere onderwerpen zijn we vrij."¹³ Maar ondanks dit positieve verhaal van Dittrich is er bij de achterban de nodige ongerustheid. Zeker nu het kabinet op Prinsjesdag de plannen voor het komende jaar heeft gepresenteerd. Die behelzen naast forse bezuinigingen ook vergaande sociaal-economische hervormingen. Partijvoorzitter Pechtold signaleert die ongerustheid: "Veel mensen zijn na Prinsjesdag ongerust geworden over de gevolgen van de voornemens van het kabinet. Die onrust merk ik ook in onze eigen partij. Bij bezoeken aan D66-afdelingen in het land zijn er naast instemmende, ook afwijzende geluiden te horen." Pechtold vindt dat daar binnen D66 ook ruimte voor moet zijn: "Een open partij als de onze moet over dit soort gevoelens durven te praten. Niet voor niets heb ik kritische leden opgeroepen om vooral lid te blijven en hun mening te laten horen."¹⁴

Het najaarscongres van de democraten staat geheel in het teken van 'een half jaar Balkenende II'. Tijdens het 'vragenuurtje' met de D66-bewindslieden komen uit de zaal vooral vragen over de miljardenbezuinigingen. Volgens de ministers De Graaf en Brinkhorst zijn die bezuinigingen en de sociaaleconomische hervormingen nodig om de economie er weer bovenop te helpen. Maar, zo erkent De Graaf, "het bezuinigingspakket was al een minpunt toen we eraan begonnen. Maar toen was het nog alleen een bedrag. Nu wordt het ingevuld. Dat zijn pijnlijke beslissingen."¹⁵ Ook fractievoorzitter Dittrich gaat in zijn toespraak voor het congres in op de door het kabinet aangekondigde maatregelen: "Er staan veel veranderingen op stapel. Verandering gaat altijd gepaard met onrust en onzekerheid. Zeker in een wereld die niet blaakt van zelfvertrouwen. En in een land dat zich lang ten onrechte rijk heeft gerekend. Hervormingen zijn noodzakelijk. Vanuit die gedachte treed ik de weerstand tegemoet die ik ook ervaar in de samenleving. Ik wil mensen graag overtuigen van de juistheid van de maatregelen die dit kabinet neemt. Ik weet dat onze missie lastig is, maar we moeten niet de weg van de minste weerstand kiezen. Wij zijn als politici gehouden ook de lange termijn in de gaten te houden. Wij zijn jaren lang langeregeld in stelsels die van niemand meer waren. Stelsels die uitmondten in onverantwoordelijkheid en bureaucratie." Dittrich verzekert zijn achterban ervan dat het beleid van het kabinet óók D66-beleid is, ook al zit de partij nu in een coalitie met CDA en VVD. Dittrich: "Voor velen leek, ook voor mij, dat we emotioneel de Rubicon overstaken. Maar wij zijn geen andere partij geworden. De kans tot vernieuwing diende zich aan. En nu zeg ik: het is geen breuk

met het verleden. Wij voeren nu belangrijke delen van ons programma uit. Maar met andere partners.”¹⁶

De leden van D66 zijn er echter niet gerust op. Het congres neemt een motie aan waarin de Tweede Kamerfractie wordt opgeroepen een “steviger tegengeluid te laten horen tegen de conservatieve geluiden uit dit kabinet”, waarmee wordt bedoeld op de standpunten van (ministers van) de andere twee partijen ten aanzien van drugsbeleid, privacy, veiligheid en het waarden- en normendebat. De motie geeft aan dat er bij de achterban van D66 behoefte is om het eigen vrijzinnige, sociaal-liberale geluid meer te laten horen. De motie spoort de fractie dan ook aan om “maximaal gebruik te maken van het dualisme om de eigen sociaal-liberale lijn uit te dragen en de conservatieve koers van het kabinet te corrigeren.”¹⁷ De congresuitspraak is weliswaar een uiting van zorg, maar wordt door de Tweede Kamerfractie niet geïnterpreteerd als kritiek, maar juist als steun in de rug.

Dittrich staat tijdens het congres ook uitgebreid stil bij wat hij noemt het “chronische gebrek aan respect en verdraagzaamheid” in de samenleving.

“In de samenleving valt een tendens te bespeuren waar ik mij zorgen over maak. De hang naar vrijheid is niet in balans met het nemen van verantwoordelijkheid. En dan ontstaat er een rauwheid in de samenleving, een gebrek aan respect. In een samenleving waar mensen worden bedreigd vanwege hun mening, is het einde zoek. Of waar mensen worden bedreigd omdat ze het verkeerde geloof hebben, de verkeerde huidskleur, of domweg omdat ze op het verkeerde moment op de verkeerde plaats zijn. Tegen dat chronische gebrek aan respect en verdraagzaamheid verzet ik mij. Laten wij in elk geval niet bang zijn om onze kop boven het maaiveld uit te steken. Juist een partij als D66 heeft die balans in de genen. Die balans tussen vrijheid en verantwoordelijkheid.”¹⁸

In zijn congres toespraak besteedt Dittrich amper aandacht aan de democratische vernieuwing die het kabinet, in de persoon van vicepremier De Graaf, nastreeft. Dat is een bewuste keuze. Dittrich wil namelijk af van de “fixatie” van D66 op democratische vernieuwing. “Ik wil het ook wel eens over wat anders hebben dan over bestuurlijke vernieuwing,” zo zegt hij in het hiervoor al genoemde interview in *Trouw*. “D66 wordt altijd hiermee geassocieerd. Van die fixatie wil ik af. We hebben een veel bredere agenda.”¹⁹ De koerswijziging die Dittrich hiermee aankondigt, is een belangrijk signaal. Hoe belangrijk zal pas in 2005 blijken.

Het congres kiest de 40-jarige Sophie in 't Veld als lijsttrekker bij de verkiezingen voor het Europees Parlement, die in juni 2004 zullen wor-

den gehouden. In 't Veld verslaat in acht (!) stemrondes met 471 van de 630 stemmen de twee zittende Europarlementariërs Bob van den Bos en Johanna Boogerd.

PIJNLIJKE INGREPEN

Sinds het najaarscongres in 2002 is de Wageningse burgemeester Alexander Pechtold partijvoorzitter van D66. Zijn voorganger in die functie, Gerard Schouw, heeft Pechtold gevraagd om partijvoorzitter te worden op advies van toenmalig partijleider Thom de Graaf, die Pechtold nog kent uit de tijd dat ze allebei actief waren in de Leidse politiek. De Graaf ziet Pechtold als een groot politiek talent. De Graaf: "In 1998 hebben Els Borst en ik serieus overwogen om hem te vragen om staatssecretaris van Cultuur te worden. Maar hij was nog maar kort wethouder in Leiden. Maar ik had wel het gevoel: dit is een groot talent dat we moeten koesteren."²⁰ Als Gerard Schouw aan Pechtold vraagt om partijvoorzitter te worden, zit daar dus een idee achter: de Wageningse burgemeester naar Den Haag halen om ervaring op te doen. Pechtold zelf voelt er in eerste instantie helemaal niets voor om deze stap te zetten. Zijn hart ligt bij de lokale politiek. "Ik wilde helemaal niet naar Den Haag, dat vond ik allemaal veel te abstract. Ik heb twee keer geweigerd. Pas de derde keer heb ik ja gezegd."²¹ Maar het partijvoorzitterschap kan Pechtold niet echt boeien, zo geeft hij zelf toe: "Een organisatie aansturen, in de apolitieke zin, dat is niet mijn grootste hobby. Zorgen dat congressen goed verlopen en zo, je zit wel dicht op het vuur, maar dat is niet mijn ding. Als het aan mij had gelegen, was ik nooit voorzitter geworden."²² Omdat Pechtold weinig interesse heeft voor het besturen van de partij, is niet hij, maar penningmeester Frans van Drimmelen degene die de dagelijkse bestuursaangelegenheden voor zijn rekening neemt. Pechtold: "Ik was het gezicht dat de partij op congressen moest verkopen en die relaties tussen bewindslieden en de fractievoorzitter in de gaten hield, maar niet veel meer. Frans deed verder alles."²³

Eén van de belangrijkste taken waarvoor het nieuwe bestuur onder leiding van het duo Pechtold/Van Drimmelen zich gesteld ziet, is de vernieuwing van de partijorganisatie van D66. Tijdens het voorjaarscongres in februari 2002 hebben de democraten het landelijk bestuur opdracht gegeven om de partijorganisatie vergaand te vernieuwen en de interne discussie in de partij te verbeteren. Het bestuur heeft deze voorstellen uitgewerkt in het pamflet 'Het hoofd koel, maar met de vuist op tafel', dat op 10 juni 2002 is gepresenteerd. De vernieuwingsagenda in dit pamflet betreft punten als de politieke koers en meningsvorming, de verankering van de uitgangspunten, de rol van leden en niet-leden en talentontwikkeling. Tijdens het najaarscongres in november 2002 heeft hierover besluit-

vorming plaatsgevonden. Een aantal voorstellen van het bestuur is toen afgewezen of gewijzigd. Bovendien was het congres zo druk bezocht (met lange wachtrijen tot gevolg) dat veel leden niet op tijd waren om de discussie over de vernieuwingsvoorstellen bij te wonen. Op het voorjaarscongres in 2003 zijn de meeste bestuursvoorstellen alsnog aangenomen.

Eén van de maatregelen die worden genomen, is de integratie (al eind 2002 doorgevoerd) van het Landelijk Secretariaat, het Wetenschappelijk Bureau en het Opleidingscentrum van D66. Het Landelijk Secretariaat, dat verantwoordelijk is voor onder andere de ledenadministratie, het partijorgaan *Democraat* en de website, wordt omgedoopt tot Servicecentrum, het Wetenschappelijk Bureau gaat voortaan als Kenniscentrum door het leven. Deze integratie is in feite een bezuinigingsoperatie, die noodzakelijk is geworden door de terugval in het aantal Tweede Kamerzetels. Sinds 1994 is in twee regeerperioden het aantal zetels van D66 in de Tweede Kamer afgenomen van 24 naar veertien en vervolgens naar zeven. Op 22 januari is daar opnieuw een zetel afgegaan. Ieder verlies betekent een daling van de subsidie die D66 ontvangt en dit heeft enorme gevolgen gehad voor de financiële positie van de partij. Ook de daling van de contributie-inkomsten draagt ertoe bij dat de financiële situatie van D66 niet rooskleurig is. Dit ondanks het feit dat het aantal leden van D66 stijgt. In 2002 is het aantal leden van de partij met 550 gegroeid tot 12.327 aan het einde van het jaar. En ondanks het feit dat begin 2003 enkele honderden leden hun lidmaatschap opzeggen vanwege de deelname van D66 aan het tweede kabinet-Balkenende, stijgt het ledental in de eerste helft van 2003 opnieuw met tien procent tot 14.000. De verwachting is dat door de toevloed van leden de contributie-inkomsten in 2003 zullen stijgen. Maar dat blijkt niet het geval te zijn. In maart 2003 constateert het landelijk bestuur dat het ledental stijgt, maar dat de gemiddelde contributie sterk daalt. De oorzaak daarvan wordt gezocht in de lagere leeftijd van de nieuwe leden en de economische achteruitgang, die mensen ertoe aanzet een lager bedrag aan contributie te betalen. De prognose in maart is dat de partij hierdoor 100.000 euro minder aan contributie zal ontvangen dan aanvankelijk was geraamd.²⁴ Bovendien kantelt het beeld wat het ledenaantal betreft halverwege 2003. Vanaf dat moment heeft D66 meer opzeggers dan aanmelders. Er komen nog wel veel jonge leden bij, vooral als gevolg van het combinatielidmaatschap met de Jonge Democraten, maar veel oude leden zeggen hun lidmaatschap op, uit onvrede met het kabinetsbeleid.²⁵

Bij de eerdere verliezen zijn de gevolgen altijd opgevangen door te bezuinigen en door het personeelsbestand via 'natuurlijk verloop' te verkleinen. Na de laatste verkiezingsnederlaag is de situatie echter veranderd. De begroting voor 2004 zou al moeilijk sluitend te krijgen zijn ge-

weest als er niet opnieuw een kosten verslindende verkiezingscampagne nodig was geweest. Maar nu zijn verdergaande maatregelen nodig. Het probleem is echter dat het personeel van het Servicecentrum al overbelast is (omdat er geen geld is om bij tijdelijke piekbelasting, zoals bij verkiezingen, extra tijdelijk personeel aan te trekken), de ledenadministratie draait op zwaar verouderde software, de kantoorvoorzieningen zijn hard aan vervanging toe en er is grote behoefte aan een nieuwe website. Maar er is geen geld. Het landelijk bestuur neemt eind januari 2003 dan ook, "met grote tegenzin", een ingrijpend besluit: een deugdelijke ledenadministratie, het kunnen opvangen van piekbelasting en de andere noodzakelijke investeringen gaan voor.²⁶ De kantoorruimte van D66 aan de Noordwal in Den Haag wordt ingekrompen, het partijorgaan *Democraat* verschijnt vanaf begin 2003 als een eenvoudige – en goedkope – krant van vier pagina's en de ledenadministratie wordt overgeheveld naar een administratiekantoor. Het landelijk bestuur doet dit "in het besef dat dergelijke maatregelen niet mogelijk zijn zonder gedwongen ontslagen".²⁷ Vijf personeelsleden van het Servicecentrum worden ontslagen en één tijdelijk contract wordt niet verlengd. De reorganisatie is door penningmeester Van Drimmelen en de directeur van het Servicecentrum, Willem Steetskamp, voorbereid. Van Drimmelen: "Bij zeven zetels was dat eigenlijk al aan de orde. Maar we hebben er nog even mee gewacht en toen we bij de verkiezingen weer een zetel verloren, toen kon het echt niet meer. De dag dat we de reorganisatie aankondigden was geen leuke dag. Niet voor mij, niet voor Willem maar voor de medewerkers helemaal niet. We lieten het meteen aan iedereen persoonlijk weten. Dat was echt heel erg. Er was ook behoorlijk wat weerstand tegen. Ook omdat we het niet vooraf met het personeel hadden besproken."²⁸ Door de ontslagen vermindert het totale personeelsbestand van het Servicecentrum van zestien naar tien medewerkers, een inkrimping van ruim een derde. Het personeel van het Servicecentrum heeft grote twijfels over de uitbesteding van de ledenadministratie. "We houden ons hart vast. De ledenadministratie wordt de deur uit gedaan alsof we 'een' vereniging zijn. Maar het is het hart van de club," zo laten ze Van Drimmelen weten.²⁹ De zorgen van het personeel zijn terecht; de reorganisatie van het Servicecentrum zal maandenlang een "punt van zorg" blijven en het uitbesteden van de ledenadministratie blijkt al snel een vergissing (waarover later meer).³⁰

De reorganisatie heeft ook vergaande gevolgen voor het wetenschappelijk bureau van D66. Iedere politieke partij heeft zo'n wetenschappelijk bureau, een soort 'denktank' die de partij inhoudelijk ondersteunt en werkt aan de ontwikkeling van het gedachtegoed. Veelal bestaat zo'n wetenschappelijk bureau uit hooguit enkele medewerkers. Het wetenschappelijk bureau van D66 heet vanaf de reorganisatie Kenniscentrum D66. De taak van het Kenniscentrum is niet gelegen in de politieke stra-

tegie van de partij en de dagelijkse standpuntbepaling van de Tweede Kamerfractie, maar in het nadenken over en doorontwikkelen van het gedachtegoed van de partij. Daartoe worden wetenschappelijke kennis en de kennis en expertise van deskundigen verzameld en vertaald naar voor de partij bruikbare producten. Ook worden publicaties verzorgd en debatten georganiseerd. De middelen daarvoor zijn echter uiterst beperkt. Eén vaste medewerker en wat stagiaires moeten het Kenniscentrum draaiende houden.

De reorganisatie betekent het einde van de zogeheten 'SWB-werkgroepen' (SWB staat voor stichting wetenschappelijk bureau), werkgroepen waarin leden met interesse voor of kennis over een bepaald onderwerp een bijdrage kunnen leveren aan de inhoudelijke ontwikkeling van de partij. Om het debat binnen D66 in goede banen te leiden worden twee nieuwe structuren in het leven geroepen. De SWB-werkgroepen worden vervangen door 'platforms': groepen leden die zich concentreren rond een bepaald inhoudelijk thema. De platforms krijgen dezelfde bevoegdheden als de (geografische) afdelingen van de partij, zoals het recht om op een partijcongres moties en amendementen in te dienen.³¹ In tegenstelling tot de SWB-werkgroepen, waarvan de werkzaamheden gecoördineerd werden door het Wetenschappelijk Bureau, worden de platforms 'zelfsturend', waardoor het ingekrompen Kenniscentrum er minder werk aan heeft.³² Van de oude SWB-werkgroepen zullen er uiteindelijk vier zich omvormen tot platform: internationale zaken, internationale veiligheid en defensie, volksgezondheid en duurzame ontwikkeling.

De tweede structuur speelt in op de toegenomen behoefte om via internet kennis en informatie uit te wisselen. Hiertoe worden 'virtuele ateliers' in het leven geroepen. Deze digitale discussiegroepen zijn er voor online discussie en gedachtevorming over actuele onderwerpen onder leiding van een moderator. Het eerste 'virtuele atelier' dat in 2003 op de website d66.nl/opinie wordt geopend, gaat over de oorlog in Irak. Later zullen ook discussies over onder meer duurzaamheid en marktwerking, gezond ouder worden, vrijheid van onderwijs en kenniseconomie worden georganiseerd. Ook de 'virtuele ateliers' hebben het recht van motie en amendement. Deelnemers aan een 'virtueel atelier' kunnen elkaar natuurlijk ook fysiek ontmoeten en leden houden de mogelijkheid om op eigen initiatief een (fysieke) groep te vormen, alleen worden dergelijke initiatieven niet meer door het Kenniscentrum ondersteund.³³

De 'virtuele ateliers' zijn echter geen lang leven beschoren. Als de thematische ontmoetingsplekken op de website begin 2005 worden geëvalueerd, luidt de conclusie dat doel, het ontwikkelen van inhoudelijke voorstellen en het leveren van een bijdrage aan het "wetenschappelijke discours" in de partij, niet is gerealiseerd. Enkele 'virtuele ateliers' zijn "redelijk succesvol" geweest, maar over het algemeen waren de discuss-

sies op de *online* platforms van sterk wisselend niveau. De respons op de inbreng van experts blijkt minimaal en in veel discussie was te weinig deskundigheid aanwezig. De 'virtuele ateliers' zijn volgens de evaluatie wel open en toegankelijk en juist daarom "geschikt om geïnteresseerden direct te laten meediscussiëren over een specifiek onderwerp". Maar om de ateliers tot een succes te maken, is "meerjarig een flinke inspanning nodig", waarbij wordt geïnvesteerd op bekendheid en aansluiting bij de politieke actualiteit. Erg relevant is de evaluatie niet. Want hoe vreemd het ook mag klinken: ruim voor de evaluatie, in 2004, is de nieuwe website van D66 *online* gegaan. De 'virtuele ateliers' zijn bij die gelegenheid geheel van de website verdwenen. "Om technische redenen", aldus de evaluatie. Maar de online ontmoetingsplekken functioneren dus al maanden niet meer. Het landelijk bestuur is ook niet van plan daar iets aan te doen: "Op dit moment is het raadzaam geen prioriteit te geven aan een herstart van de virtuele ateliers", zo luidt de eindconclusie van de evaluatie.³⁴

Al met al betekenen de veranderingen in de organisatie van en de ideëenvorming binnen D66 (de facto minder mensen, minder geld en minder ondersteuning) dat de slagkracht van de partijorganisatie afneemt.

MEER ORGANISATIEPERIKELEN

Bij de wijziging van de statuten en het huishoudelijk reglement op het najaarscongres in 2002 is de omvang van het landelijk bestuur beperkt tot zeven leden. Tevens is de mogelijkheid gecreëerd om tijdelijke projectbestuursleden te benoemen. Al snel blijkt dat de uitvoering van de vernieuwingsvoorstellen uit 'Het hoofd koel, maar met de vuist op tafel' meer vraagt dan de zeven bestuursleden aankunnen. In januari 2003 besluit het bestuur onder leiding van partijvoorzitter Pechtold daarom om vier projectbestuursleden te benoemen. Eén projectbestuurslid zal zich gaan bezig houden met de herinrichting van het interne debat binnen de partij. Ook komt er een projectbestuurslid dat een plan zal ontwikkelen om de binnen D66 aanwezige deskundigheid beter te organiseren. Het derde projectbestuurslid krijgt de taak de informatievoorziening binnen de partij te verbeteren. Tot slot wordt er een projectbestuurslid 'permanente campagne' aangesteld.³⁵

Al vrij snel nadat de reorganisatie van het partijbureau is gestart, vertrekt directeur Willem Steetskamp. Hij wordt opgevolgd door Aletta Hekker, die echter pas in november 2003 aantreedt. In de tussenliggende maanden heeft het Servicecentrum geen directeur. Hierdoor verlopen de projecten die het landelijk bestuur heeft geïnitieerd uiterst moeizaam. De aansturing van de medewerkers van het Servicecentrum schiet tekort,

projectbestuursleden missen een aanspreekpunt, afspraken worden niet nagekomen en resultaten blijven deels uit, tot frustratie van de betreffende projectbestuursleden.³⁶

Eén van de projecten waar door het landelijk bestuur veel belang wordt gehecht, is het project informatievoorziening. De ledenadministratie van de partij wordt met een sterk verouderd systeem bijgehouden. Dit is bij de reorganisatie uitbesteed aan een extern administratiekantoor, maar daarover bestaat veel onvrede. Verder is er een zogenaamd 'kennis- en kundebestand', waarin gegevens zijn opgeslagen die leden hebben verstrekt over hun kennis en werkervaring. De gegevens in dit bestand zijn echter niet meer actueel. Het landelijk bestuur wil een nieuwe informatie-infrastructuur die "de ruggengraat van de partij kan vormen."³⁷ Daar wordt ook de website van de partij bij betrokken. De website is niet alleen een belangrijk instrument om leden en niet-leden te informeren over standpunten, bijeenkomsten en publicaties, maar kan ook worden gebruikt als communicatie- en discussieplatform. Ook kan de ledenadministratie via de website toegankelijk worden gemaakt, zo is het idee. Leden kunnen dan *online* hun gegevens inzien en wijzigen.³⁸

Al vrij snel nadat de ledenadministratie aan een administratiekantoor is uitbesteed, wordt duidelijk dat dit geen gelukkige keuze is geweest. Het administratiekantoor voldoet in de verste verten niet aan de wensen van de partij, tot grote frustratie van de medewerkers van het Servicecentrum, die alle klachten van de leden moeten opvangen.³⁹ Omdat de samenwerking met het administratiekantoor om "voortdurende aandacht voor het prestatieniveau" vraagt, gaat projectbestuurslid Wendy de Wild op zoek naar een alternatief, maar dat leidt niet tot resultaat.⁴⁰ Ook na herhaalde pogingen van het landelijk bestuur van D66 om nadere afspraken te maken over de dienstverlening van het administratiekantoor, is er geen zicht op verbetering. Eind augustus 2004 wordt het faillissement van het administratiekantoor uitgesproken. D66 is daar niet van tevoren (en ook niet achteraf) door het kantoor over ingelicht. Bestuursleden vernemen het nieuws via de pers.⁴¹ De gang van zaken is voor het bestuur van D66 aanleiding om zich te oriënteren op een ander administratiekantoor.⁴² De uitkomst van deze exercitie is echter dat de ledenadministratie per 1 januari 2005 weer terug komt naar het Servicecentrum (dan inmiddels omgedoopt tot Landelijk Bureau). Eigen medewerkers zullen de ledenadministratie weer zelf gaan uitvoeren.⁴³

Een ander onderdeel van het project informatievoorziening, het ontwikkelen van een nieuwe website, is wel succesvol. Vanaf mei 2004 heeft D66 een geheel nieuwe website, die overzichtelijker en makkelijker te beheren is. Alleen functioneren nog niet alle onderdelen van de nieuwe website. Zo is er nog geen koppeling met de ledenadministratie en vragen onder meer de archieffunctie en de *mailinglist* om aanvullende financie-

ring, waardoor de website duurder uitpakt dan verwacht. Ook het idee om voor de afdelingen van de partij websites met dezelfde vormgeving te bouwen, vraagt om enkele tienduizenden euro's extra.⁴⁴

Het nieuwe landelijk bestuur wil de nadruk leggen op de binding en betrokkenheid van de leden en mede daarom is het project deskundigheid in het leven geroepen. Doel van het project is het opzetten van een 'vrijwilligerspool' evenals het creëren van een structuur om vacatures, zowel binnen de partij als daarbuiten (bijvoorbeeld voor belangrijke bestuurlijke functies) beter te laten aansluiten bij de deskundigheid en het talent binnen de partij.⁴⁵ Projectbestuurslid Gea Wijers werkt diverse ideeën uit, van een 'digitaal prikbord' waar vraag naar en aanbod van vrijwilligers bij elkaar gebracht kunnen worden tot een pagina 'Kennisbestand' op de website van de partij. Maar de mogelijkheden om dergelijke informatie via de bestaande website van D66 te ontsluiten zijn beperkter dan gewenst.⁴⁶ Bovendien vragen de ideeën om een financiële impuls en de mogelijkheden daartoe zijn beperkt. Nadat het landelijk bestuur zich in juli 2004 over de budgetaanvraag voor het project heeft gebogen, wordt besloten de aanvraag inhoudelijk wel, maar financieel niet te honoreren. Dat betekent dat het Servicecentrum van de partij wel het beheer en onderhoud van het nieuwe kennisbestand voor zijn rekening moet nemen, evenals de communicatie moet verzorgen en de coördinatie van de vrijwilligerspool op zich moet nemen, maar daarvoor géén extra financiële (en dus personele) ruimte krijgt.⁴⁷ Het hoeft dan ook weinig verbazing te wekken dat eind 2004 weinig concrete resultaten zijn behaald. Het gewenste kennisbestand is nog niet opgeleverd, een verzoek om structurele capaciteit voor de coördinatie van het vrijwilligersmanagement is afgewezen en de opgezette training vrijwilligersmanagement is voortijdig gestopt. Ook de voorgestelde 'referentiecommissie', die zorg zou moeten gaan dragen voor de ontwikkeling van politiek en bestuurlijk talent, is niet van de grond gekomen. De ambities waren hoog, maar "de zichtbare resultaten mager", concludeert projectbestuurslid Wijers eind 2004. Er zijn weliswaar allerlei "steekhoudende organisatietechnische, competentiegerelateerde en budgettaire redenen" waarom de resultaten tegenvallen, maar, zo schrijft Wijers in nauwelijks verhullende bewoordingen aan het landelijk bestuur "het resultaat is een reden voor bezorgdheid: geen structurele opzet van het vrijwilligersmanagement. Een belangrijke zaak als deze zou niet als project moeten worden gezien, het zou een structurele prioriteit moeten zijn, bovenaan de bestuurlijke agenda. Professioneel vrijwilligersmanagement is een belangrijke overlevingsstrategie voor een politieke partij."⁴⁸

Ook het project permanente campagne verloopt allesbehalve soepel. Partijvoorzitter Pechtold kondigde het op het najaarscongres in 2002 al aan: een 'permanente campagne' om D66 ook in de periodes tussen ver-

kiezingen in zichtbaar te laten zijn. Na een reeks teleurstellende verkiezingsnederlagen hoopt het bestuur dat een permanente campagne kan helpen het tij te keren. Ook draagt het bij aan de binding van (nieuw) leden die voor de partij actief willen zijn.⁴⁹ Het idee van een permanente campagne is niet nieuw. Politieke partijen proberen met enige regelmaat zoiets als een permanente campagne op te zetten om de ook buiten reguliere verkiezingscampagnes zichtbaar te laten zijn. De democraten hebben in 1997 al eens geprobeerd om zo'n permanente campagne op te zetten.⁵⁰ Meestal heeft zo'n poging maar een tijdelijk effect. Het is nou eenmaal niet eenvoudig om leden gemotiveerd te houden in perioden waarin er niets 'op het spel staat'. Succesvoller zijn min of meer permanente campagnes op lokaal niveau, waar D66-afdelingen ook tussen verkiezingen in met kleinschalige activiteiten over lokale thema's zichtbaar kunnen zijn. Toch is het idee voor een landelijke permanente campagne opgenomen in de vernieuwingsagenda 'Het hoofd koel, maar met de vuist op tafel'. Projectbestuurslid Theo Veltman krijgt tot taak zowel op landelijk niveau initiatieven te ontplooiën om de zichtbaarheid van D66 te vergroten, als om lokale afdelingen van D66 te stimuleren en helpen bij het opzetten van campagneactiviteiten buiten verkiezingstijd.⁵¹ De relatie tussen projectbestuurslid Veltman en de rest van het landelijk bestuur verloopt echter zeer stroef. Volgens Veltman zijn de verwachtingen over en weer niet duidelijk en Veltman voelt zich door het bestuur niet serieus genomen. Dit leidt begin 2004 tot een escalatie tijdens een vergadering van het landelijk bestuur, waarna Veltman overweegt om op te stappen.⁵² Tot een breuk komt het niet, maar het landelijk bestuur besluit wel dat het bestuurslid communicatie en de penningmeester samen de verdere voortgang van het project permanente campagne zullen "bewaken en waar nodig sturen".⁵³ Er zullen duidelijkere afspraken worden gemaakt over de initiatieven die het kernteam nemen, wat daarvan de kosten zijn en welke ondersteuning van het bestuur en het Servicecentrum nodig zijn. In mei loopt het project alsnog naar tevredenheid en krijgt Veltman waardering voor de wijze waarop hij zijn team van vrijwilligers enthousiast en betrokken houdt.⁵⁴ Het resultaat is onder meer een website waar afdelingen ideeën kunnen uitwisselen en een 'kernteam' van zo'n twintig leden dat in de loop van 2004 actief is om afdelingen te helpen hoe ze ideeën kunnen genereren en mensen kunnen mobiliseren.⁵⁵

VVD66?

Eind januari 2004 verschijnt er op de website van D66 een *banner* met de tekst: "Net als Mark en Melanie op zoek naar een sociaal-liberale partij? Word dan lid van D66!" De *banner* is een reactie op de uitspraken van twee staatssecretarissen van de VVD, Mark Rutte en Melanie Schultz-

Van Haegen. Deze twee jonge VVD'ers hebben in dagblad *Het Parool* de wens uitgesproken de VVD te willen vernieuwen. Volgens Rutte en Schultz heeft de VVD teveel een "Wassenaarse uitstraling" en is de partij een "sleets merk". De partij moet volgens hen een meer sociaal-liberale koers varen en fuseren met D66 en delen van de PvdA.⁵⁶ Uit een peiling van Maurice de Hond blijkt een fusie met D66 op de steun van maar liefst de helft van de VVD-stemmers te kunnen rekenen. Van de D66-stemmers zou twintig procent voorstander zijn van het samengaan van beide partijen.⁵⁷

Het pleidooi om één grote sociaal-liberale partij te vormen komt op een moment dat de VVD zoekende is naar de te varen koers. De VVD staat voor een belangrijke keuze: zoekt de partij de conservatieve kiezers op die nu op de LPF stemmen en die zich wellicht door een duidelijk rechtse VVD aangetrokken zouden kunnen voelen, of richt ze zich op het politieke midden waar zich een grote groep gematigde, meer links-liberale kiezers bevindt? Zoals Rutte en Schultz een sociaal-liberale koers bepleiten, zo maken andere VVD'ers zich juist hard voor het conservatief-liberale gedachtegoed. En ook vanuit de JOVD, de kraamkamer van de VVD, wordt er al jaren op gehamerd dat de VVD een duidelijk rechtse, conservatieve koers moet gaan varen. Juist op rechts zou voor de VVD electorale winst te behalen zijn. Dat conservatieve geluid wordt binnen de VVD steeds luider: een gevolg van het feit dat de meerderheid van de VVD bestaat uit aanhangers van het vrije marktliberalisme, *law and order* en een stringent asielbeleid.

De koersdiscussie is vooral een VVD-probleem, totdat eind januari bekend wordt dat VVD en D66 een dubbel lidmaatschap overwegen. Leden van D66 zouden ook lid moeten kunnen zijn van de VVD en andersom. Volgens *de Volkskrant* zou D66-fractievoorzitter Dittrich ronduit enthousiast zijn over dit door VVD-prominent Nijpels geopperde idee en zou D66-partijvoorzitter Pechtold zelfs niet afwijzend staan tegenover een fusie van VVD en D66.⁵⁸ Maar voor een toenadering tot de VVD is het niet het meest geschikte moment. Een deel van D66 heeft weliswaar meer affiniteit met het liberale gedachtegoed, een ander deel voelt meer verwantschap met de PvdA. Als de democraten niet oppassen, raken ze dat laatste deel van de achterban kwijt. De deelname van D66 aan het tweede kabinet-Balkenende heeft veel D66'ers die zich tot de linkervleugel van de partij rekenen, al aan het twijfelen gebracht. Er worden openlijk vraagtekens gezet bij het in hun ogen hardvochtige kabinetsbeleid en men vraagt zich waarom 'hun' D66 daarmee instemt. Tot een massale uittocht van dissidente partijleden is het niet gekomen, maar erg sterk is de loyaliteit van deze groep democraten momenteel niet. Met de toenadering tot de VVD zal de D66-top dit deel van de achterban verder van zich vervreemden. Voorlopig is het ook nog lang niet zo ver. De geschiedenis

kent diverse voorbeelden van toenadering tussen VVD en D66, zoals die er ook waren tussen D66 en PvdA. Tot nu toe is daar nog nooit iets van terecht gekomen.

Terwijl in de media vrijelijk wordt gespeculeerd over een samengaan van VVD en D66, wordt achter de schermen gediscussieerd over de vraag of de democraten bij de verkiezingen voor het Europees Parlement, die in juni zullen worden gehouden, een lijstverbinding met de VVD moet aangaan. Het landelijk bestuur heeft daar eind 2003 voor het eerst over gesproken en loopt niet erg warm voor een lijstverbinding. "De nadelen (imago) wegen zwaar. De vergrote kans op een zetel wordt klein geacht. Er zijn daarom weinig voordelen voor D66 aan een lijstverbinding." Het bestuur vindt een lijstverbinding daarom "op dit moment niet opportuun".⁵⁹ Lijsttrekker Sophie in 't Veld is wel voorstander van een lijstverbinding. Zij wil de kans – hoe klein ook – op een extra zetel niet laten liggen. En in ieder geval 'lekken' er bij een lijstverbinding VVD-D66 geen restzetels naar andere partijen, zo redeneert In 't Veld. Het zou ook raar zijn, schrijft In 't Veld in een brief aan het landelijk bestuur, dat D66 geen lijstverbinding met de VVD wil, terwijl de twee partijen in de ELDR-fractie in het Europees Parlement wel samenwerken.⁶⁰ Het landelijk bestuur vindt het echter "nog te vroeg om er een besluit over te nemen" en acht het "verstandig als ook de lijsttrekker zich terughoudend in dezen opstelt."⁶¹ Uiteindelijk besluit het voorjaarscongres van de democraten op voorstel van het partijbestuur om wel een lijstverbinding met de VVD aan te gaan. Maar veel leden hebben er gemengde gevoelens bij, niet in de laatste plaats vanwege de 'eurosceptische' koers van de VVD. De lijstverbinding wordt vooral gezien als een 'zakelijke' overeenkomst, niet als "een samenwerking van twee gelijkgezinde partijen."⁶² D66 en VVD zullen dan ook ieder hun eigen campagne voeren.

GESPREKKEN OVER NIEUWE PARTIJ

Terwijl Boris Dittrich D66 als regeringspartij nieuw profiel probeert te geven, voert de fractievoorzitter van de democraten in 2003 en begin 2004 achter de schermen gesprekken met mensen binnen en buiten de politiek over de vorming van een nieuwe, progressief-liberale partij.⁶³ Dittrich denkt dat het bijeen brengen van de gelijkgestemden een impuls kan geven aan de vernieuwing van het Nederlandse politieke bestel. Dittrich: "Ik merkte dat achter de schermen veel D66'ers, VVD'ers, PvdA'ers en GroenLinksers over tal van zaken min of meer hetzelfde dachten. Maar de partijscheidslijnen houden hen van elkaar verwijderd. Daarom ben ik in 2003 en 2004 allerlei gesprekken gaan voeren met mensen van wie ik dacht dat het geestverwanten zouden kunnen zijn. Ik wilde wel eens weten of de oprichting van een nieuwe beweging kans van

slagen had. Niet om nog meer versnippering in de politiek aan te brengen, maar juist ter versterking van het progressief-liberale geluid.”⁶⁴

Dittrich spreekt onder andere met de VVD'ers Van Aartsen, Nijpels en Rutte, met een aantal prominente PvdA'ers en met mensen buiten de politiek, waaronder televisiepresentator Peter R. de Vries.⁶⁵ Hij polst hoe ze zouden staan tegenover de vorming van een beweging waarin gelijkgestemden kunnen worden samengebracht. Dittrich denkt aan Hans Wijers, voormalig minister van Economische Zaken en topman van Akzo Nobel, als lijsttrekker van de nieuwe partij.⁶⁶ Dittrich: “Ik heb veel gesprekken gevoerd. In vertrouwelijkheid en zonder dat men wist wie ik nog meer gesproken had. Met politici, maar ook met mensen uit het bedrijfsleven. En met mensen van maatschappelijke organisaties zonder politieke binding.”⁶⁷ Als er voldoende steun is voor zijn plan, hoopt Dittrich na de gemeenteraadsverkiezingen in 2006 de nieuwe partij vorm te geven. De nieuwe partij, die Progressief-Liberale Partij (PLP) moet gaan heten, kan dan aan de Tweede Kamerverkiezingen van 2007 meedoen. Maar Dittrich ontdekt al snel dat de vorming van een nieuwe partij nog niet zo eenvoudig is. Zodra het concreet wordt, worden politici in bestaande partijen een stuk terughoudender als het om partijvernieuwing gaat. Dittrich: “Als vergezicht was er enthousiasme voor progressief-liberale politiek, maar als het ging over de oprichting van een nieuwe beweging kwamen de problemen al gauw op tafel. Politici die gekozen zijn voor een politieke partij, voelen zich al gauw genoodzaakt om trouw aan de eigen partij te belijden.”⁶⁸

Met zijn poging om tot een bundeling van ‘gelijkgestemden’ te komen, schaaft Dittrich zich in een lange D66-traditie. De partij is ooit opgericht om de bestaande partijstructuren te doorbreken en Dittrich's voorganger Van Mierlo streefde begin jaren zeventig van de vorige eeuw al naar de vorming van een progressieve volkspartij, waarin behalve D66 ook de PvdA en de toenmalige PPR moesten opgaan. Het plan mislukte – om dezelfde reden als waarom Dittrich's soloactie mislukt: op het moment dat het erop aankomt zijn mensen nou eenmaal niet bereid hun verworven machtsposities op te geven. Daarvoor draait het uiteindelijk teveel om het zeker stellen van zetels en het nastreven van individuele politieke carrières. Het feit dat diverse politici die door Dittrich zijn benaderd achteraf allemaal ontkennen dat ze met Dittrich hebben gesproken of zeggen dat ze het vanaf het begin geen goed idee vonden, is wat dat betreft typerend. Je kan Dittrich geen gebrek aan moed verwijten. Terwijl er binnen D66 verdeeldheid is over de deelname aan het tweede kabinet-Balkenende en de partij lijdt onder interne spanningen als gevolg van de voortdurende reeks verkiezingsnederlagen, kiest de fractievoorzitter voor de vlucht naar voren. De vraag is of het verstandig is om achter de schermen en buiten het medeweten van je achterban om aan zo'n plan te wer-

ken. Maar belangrijker is het gegeven dat in de loop der jaren tal van proefballonnetjes over nieuwe partijen of het samengaan van bestaande partijen zijn opgelaten, die nooit ergens toe hebben geleid. Vanuit een bestaande politieke partij heeft Dittrich geprobeerd mensen binnen andere politieke partijen over te halen om hun veilige nest te verlaten voor een onduidelijk avontuur en een onzekere toekomst. Alleen al om die reden was zijn poging de bestaande partijgrenzen te doorbreken gedoemd te mislukken.

IRRITATIE BINNEN DE COALITIE

Op het voorjaarscongres op 13 maart 2004 benadrukt fractievoorzitter Dittrich dat D66 zich onafhankelijk en kritisch zal blijven opstellen. "Wij staan onafhankelijk in het maatschappelijke krachtenveld. Dat is altijd onze kracht geweest. We laten ons niet gijzelen door belangenverenigingen, door ondernemers of door vakbonden. Wij bedrijven politiek met ons hoofd en met ons hart. Daarom hoeven we niet bang zijn om lastige kwesties aan de orde te stellen. Daarvoor zitten we juist in de politiek. Mensen willen leiderschap, willen dat politici creatief en met durf de samenleving verbeteren. Waarom zou Laurens Jan Brinkhorst niet mogen zeggen dat hij vindt dat de pensioengerechtigde leeftijd in de toekomst naar 67 jaar moet? Of je het nu met hem eens bent of niet, het is goed om er frank en vrij over van gedachten te wisselen. Te vaak worden onderwerpen 'op slot' verklaard."⁶⁹

Dat D66 soms anders zal stemmen dan de coalitiepartners, blijkt een jaar na het aantreden van het kabinet voor het eerst. In mei 2004 stemt D66 tegen de nieuwe Wet Kinderopvang. Ondanks de tegenstem van de kleinste regeringspartij haalt het wetsvoorstel wel een meerderheid in de Tweede Kamer, omdat het kabinet de steun krijgt van CDA, VVD en de oppositiepartijen LPF en ChristenUnie. Dit is één van de eerste duidelijke voorbeelden van het gebruik dat CDA en VVD kunnen maken van de alternatieve meerderheden die in de Tweede Kamer bestaan.

De Wet Kinderopvang is niet het enige onderwerp waarover binnen de coalitie verschil van inzicht bestaat. In dezelfde periode speelt een kwestie die de coalitiepartijen eveneens verdeelt: Irak. Op 20 maart 2003 – nog voor de vorming van het kabinet-Balkenende II – hebben de Verenigde Staten en Groot-Brittannië samen met een aantal bondgenoten Irak aangevallen met het doel het regime van Saddam Hussein omver te werpen. Aan de aanval op Irak lag geen resolutie van de Veiligheidsraad van de Verenigde Naties ten grondslag. Het Nederlandse kabinet steunt de oorlog wel 'politiek', maar niet 'militair'. D66 is altijd tegen de oorlog geweest. Volgens de democraten staat het allesbehalve vast dat het regime van Saddam Hussein een acuut gevaar voor de internationale veiligheid is

en een oorlog "het enige middel is om dat gevaar af te wenden." Bovendien vindt D66 dat een aanval op Irak gebaseerd had moeten zijn op een resolutie van de Veiligheidsraad. Omdat dat niet het geval is, menen de democraten dat de "unilaterale aanval een juridische legitimatie ontbeert." De oorlog in Irak is volgens D66 dus een 'illegale oorlog'. "Als het gaat om het bewaken van rust en stabiliteit in een door terrorisme bedreigde wereld, hebben we niets kostbaarders dan het internationale recht en de VN", aldus de verklaring van D66 ten tijde van het uitbreken van de oorlog.⁷⁰ Na de val van het regime van Saddam Hussein heeft D66 wel ingestemd met een Nederlandse bijdrage aan de VN-stabilisatiemacht, die aan de wederopbouw van Irak werkt. Die missie is wel gebaseerd op een resolutie van de Veiligheidsraad. Sinds de zomer van 2003 zijn 1.300 Nederlandse militairen gestationeerd in de zuid-Iraakse provincie al-Muthanna.

In mei 2004 moet het kabinet een beslissing nemen over het verlengen van de Nederlandse missie in Irak. Rond dezelfde tijd komt in Irak de eerste Nederlandse militair om, waardoor de discussie al snel beladen wordt. Ook nu stelt de Tweede Kamerfractie van D66 als essentiële voorwaarde dat er voor de verlenging een nieuw mandaat van de Verenigde Naties komt. De fractie geeft begin mei te kennen dat ze anders niet zal instemmen met verlenging van de Nederlandse missie. Dittich: "Het is een heel belangrijke voorwaarde dat er tijdig een resolutie van de Verenigde Naties komt voor de aanwezigheid van internationale troepen. En niet alleen een resolutie, maar ook een grotere rol van de Verenigde Naties."⁷¹ De opstelling van de D66-fractie leidt tot irritatie bij coalitiepartner VVD. "Er is voor D66 geen *easy way out*", aldus VVD-woordvoerder Van Baalen.⁷² Ook fractieleider Van Aartsen is niet blij met de opstelling van D66. "De handelswijze van D66 heeft me wel geïrriteerd. En irritatie bij mij is niet goed voor de coalitie", aldus Van Aartsen.⁷³ Toch kan de opstelling van D66 voor de coalitiepartners geen verrassing zijn. Kamerlid Bakker heeft dit in november 2003 immers al aangekondigd: "Het is voor D66 niet vanzelfsprekend dat de Nederlandse troepen nog eens een half jaar in Irak blijven", zei Bakker toen. Bakker verbond toen nog drie voorwaarden aan verlenging van de missie: "de veiligheidssituatie voor de Nederlandse mannen en vrouwen moet ook op termijn verantwoord zijn, Nederland moet toegang krijgen tot de Amerikaanse en Britse inlichtingen en er moet perspectief zijn op een snelle machtsoverdracht van de VS aan de Irakezen of aan de VN."⁷⁴

D66-vicepremier De Graaf vindt dat de D66-fractie in de Tweede Kamer de vrijheid moet hebben om tegen verlenging van de missie te stemmen, zonder daarmee een kabinetscrisis te veroorzaken. Maar die mening wordt door minister-president Balkenende niet gedeeld. Balkenende laat weten dat de ministers van D66, De Graaf en Brinkhorst, geen

afwijkend standpunt mogen innemen indien het kabinet besluit om de Nederlandse missie in Irak te verlengen. Om het zekere voor het onzekere te nemen, verzekert het kabinet zich achter de schermen van steun van de LPF voor verlenging van de missie, mocht D66 tegen stemmen.⁷⁵ Op zich is het begrijpelijk dat de minister-president bij zoiets belangrijks als de uitzending van militairen eist dat het kabinet één lijn trekt. Dat is ook de verwachting: de D66-ministers zullen waarschijnlijk instemmen met verlenging van de missie. En dus staat de Tweede Kamerfractie van D66 voor de keuze: accepteren dat de D66-ministers ten aanzien van verlenging van de missie een ander standpunt innemen dan de fractie (waarmee het beeld van verdeeldheid zal worden geschapen), of draaien en alsnog akkoord gaan met verlenging van de missie. Maar de fractie blijft bij haar standpunt en zal alleen akkoord gaan als de Verenigde Naties een grotere rol in Irak krijgen. Tot een confrontatie zal het niet komen. D66 wordt op 9 juni op haar wenken bediend met de aanvaarding door de Veiligheidsraad van een resolutie die in een grotere rol voor de VN voorziet. Twee dagen later besluit de ministerraad tot verlenging van de missie in Irak. Ook de D66-fractie stemt op 22 juni, samen met ruime meerderheid van de Tweede Kamer, in met de verlenging.⁷⁶

COMMOTIE OVER DE WADDENZEE

Terwijl Irak de coalitiepartijen verdeeld houdt, leidt de discussie over gasboringen in de Waddenzee tot verdeeldheid binnen D66 zelf. In de congresmotie waarmee de democraten in april 2003 hebben ingestemd met deelname aan de coalitie met CDA en VVD, hebben ze "het niet geheel uitsluiten van de mogelijkheid tot het schuin boren naar gas onder de Waddenzee" benoemt als één van de punten in het regeerakkoord die worden "betreurd". Tijdens datzelfde congres is een motie aangenomen die de Tweede Kamerfractie verzoekt "niet in te stemmen met voorstellen van het aanstaande kabinet die afbreuk doen aan het uitgangspunt ten aanzien van de Waddenzee zoals vastgelegd in ons verkiezingsprogramma."⁷⁷ In dat verkiezingsprogramma pleit D66 voor "actieve bescherming" voor "unieke gebieden, zoals de Waddenzee". "D66 is daar tegen militaire oefeningen en economische activiteiten zoals kokkelvisserij, windmolens en proefboringen."⁷⁸ Wanneer het kabinet in het voorjaar van 2004 met een voorstel komt om proefboringen in het Waddengebied toe te staan en de Tweede Kamerfractie van D66 daarmee instemt, leidt dit bij de achterban tot felle protesten.

Begin april schrijft de D66-afdeling Breda in een brief aan het landelijk bestuur dat het standpunt van de Tweede Kamerfractie een "flagrante schending van het gedachtegoed van D66" is.⁷⁹ Het afdelingsbestuur in Breda is zo boos, dat ze al haar activiteiten opschort. De afdeling vraagt

het regiobestuur Noord-Brabant om een regiovergadering te beleggen en roept andere regio's op dat ook te doen. Ook de regio Drenthe is van mening dat er geen redenen zijn om van het standpunt in het verkiezingsprogramma af te wijken. Het landelijk bestuur is niet te spreken over de felle reactie van de afdeling Breda. Ze acht "alle werk neerleggen" niet zinvol om als partij tot een goed standpunt te komen. Maar het bestuur zit wel met het onderwerp in z'n maag. De regio Noord-Brabant heeft namelijk om een extra partijcongres over de kwestie gevraagd. De reglementen schrijven voor dat als twee regiovergaderingen een congres willen, het landelijk bestuur binnen drie maanden zo'n congres moet organiseren. Vicevoorzitter politiek Jan Hoekema stelt het landelijk bestuur voor om dit te ondervangen door direct na het zomerreces een 'Waddenconferentie' te organiseren, gericht op een "optimaal effect op de onderhandelingspositie van D66 bij de besluitvorming in de Tweede Kamer." Niet besluitvormend, maar bedoeld om informatie te vergaren en een "open discussie" te bevorderen. Hoekema schrijft ook: "Een open discussie is niet gebaat bij het vroegtijdig innemen van onherroepelijke standpunten."⁸⁰ In lijn met het advies van Hoekema neemt het landelijk bestuur "op dit moment niet direct een eigen finaal standpunt in."⁸¹ De rest van het bestuur ziet "geen aanleiding om een conferentie of ledenbijeenkomst te houden."⁸² Maar daarmee is de kwestie niet van tafel. Ook de afdeling Breda werkt nu aan een verzoek om een partijcongres bijeen te roepen. De afdeling is van mening "dat het fractiestandpunt inzake de Waddenzee ernstig afwijkt van het door het congres vastgestelde verkiezingsprogramma, zonder dat daarvoor valide nieuwe argumenten zijn."⁸³ Tijdens een ledenbijeenkomst georganiseerd door de drie noordelijke provincies is bij veel aanwezigen voor grote irritatie ontstaan over het in hun ogen "arrogante optreden" van Tweede Kamerlid Boris van der Ham, die daar de positie van de fractie heeft verdedigd.⁸⁴ En op 18 juni schrijft de voorzitter van de afdeling Utrecht aan het landelijk bestuur dat hij "een toenemende onvrede over de opstelling van de D66-bewindslieden en de Tweede Kamerfractie" constateert. De afdelingsvoorzitter pleit niet voor een extra congres (dat zou het beeld van "D66 in crisis" oproepen), maar hij wil wel een landelijke 'stand van zaken-bijeenkomst'.⁸⁵

Het onderwerp komt opnieuw aan de orde tijdens de bestuursvergadering op 7 juli. Vooral de onvrede bij de afdeling Breda ("Een bijeenkomst zonder stemrecht is voor hen duidelijk niet voldoende."⁸⁶) brengt het landelijk bestuur ertoe om een extra partijcongres te organiseren. Maar een extra congres brengt hoge kosten met zich mee en het landelijk bestuur verwacht een relatief lage opkomst (waardoor een kleine groep onevenredig veel invloed heeft).⁸⁷ Ook wordt overwogen om een schriftelijke ledenraadpleging te organiseren. Via een poststemming zouden de leden dan hun mening kenbaar kunnen maken. Het voordeel van een le-

denraadpleging is dat alle leden in de gelegenheid worden gesteld hun mening te geven. Het is op z'n minst opmerkelijk dat het als voordeel wordt gezien dat de besluitvorming bij een ledenraadpleging "beïnvloed kan worden door subjectieve weergave van voor- en nadelen van de verschillende standpunten."⁸⁸ Nadeel van een ledenraadpleging is dat schriftelijke toelichtingen altijd beperkt zijn en een goed debat waarin voor- en nadelen aan bod komen en worden gewogen niet mogelijk is. Een ledenraadpleging zou er wel aan kunnen bijdragen dat er al in een vroegtijdig stadium helderheid komt over het Waddenzee-standpunt van D66. Een uitspraak van de leden heeft echter ook nadelen, want de D66-bewindslieden zijn aan het regeerakkoord gebonden, terwijl de fractie staatsrechtelijk vrij is om een standpunt in te nemen 'zonder last'. Bovendien, zo overweegt het landelijk bestuur, "wil D66 in dit kabinet nog meer realiseren en dan helpt dwarsliggen op dit onderwerp niet."⁸⁹ Het landelijk bestuur besluit om het onderwerp Waddenzee op het najaarscongres uitvoerig te behandelen.⁹⁰ Daarnaast (maar dat komt alleen in het vertrouwelijke verslag), besluit het bestuur "eventueel" eind augustus "een informatieve ledenbijeenkomst" te houden. Het bestuur zal Laurens-Jan Brinkhorst vragen of hij daar het kabinetsstandpunt toe wil lichten. Met de bijeenkomst hoopt het bestuur de wind uit de zeilen te nemen van diegenen die een extra congres bijeen willen roepen.⁹¹

De discussie over de Waddenzee is wel een signaal. Voor een deel van de leden staat het 'Waddenzee-standpunt' van de Tweede Kamerfractie symbool voor de situatie in de partij. Ze verwijten de fractie hun eigen gang te gaan en zich niets aan te trekken van wat de leden willen of wat er in het verkiezingsprogramma staat. De verwijdering die hierdoor ontstaat tussen de Tweede Kamerfractie en een deel van de achterban kan gevaarlijke gevolgen hebben.

STRATEGISCHE VISIE*

Terwijl de Tweede Kamerfractie en bewindslieden van D66 hun draai proberen te vinden in de nieuwe politieke verhoudingen onder het tweede kabinet-Balkenende, wordt achter de schermen nagedacht over de toekomst van de partij. Op 17 december 2003 vindt op het Servicecentrum aan de Noordwal in Den Haag een eerste bijeenkomst plaats met als doel de vorming van een 'strategieteam' dat een langetermijnstrategie voor D66 moet gaan ontwikkelen. Aanwezig zijn partijvoorzitter Pechtold, penningmeester Frans van Drimmelen, Michiel Herter (partner bij Manaus Business Development BV), Erik Hoving (Monitor Group), Wilco Wolfers (directeur Warner Bros Holland BV) en Aletta Hekker (directeur Servicecentrum D66).⁹² Later zullen ook Mark Sanders en Paul Sikkema aansluiten.⁹³ Het strategieteam is ontstaan uit een informele groep mensen

die al sinds 2002 bij elkaar komt.⁹⁴ Penningmeester Van Drimmelen is de drijvende kracht achter de groep. Van Drimmelen: "Wij zijn in 2002 voor het eerst bij elkaar gekomen. Het was een groep zonder officiële status. En met die groep hebben we in 2002 al gezegd: we zouden een inhoudelijke strategie, een nieuwe inhoudelijke agenda voor D66 moeten ontwikkelen."⁹⁵ De groep heeft de zegen van Thom de Graaf, op dat moment fractievoorzitter van D66 in de Tweede Kamer.⁹⁶ Nadat De Graaf plaats heeft gemaakt voor Boris Dittrich, besluit partijvoorzitter Pechtold om de groep-Van Drimmelen te vragen om een 'sociaal-liberale strategie naar 2010' te ontwikkelen.⁹⁷ Pechtold: "Er begonnen onrustgevoelens in de partij te ontstaan en we hadden niet echt het idee dat de fractie daarmee bezig was. Er bestond behoefte om over de toekomst van de partij na te denken en er waren gevoelens in de partij die gekeerd moesten worden."⁹⁸ De bedoeling is om deze strategische uitgangspunten medio 2004 aan het landelijk bestuur, de Tweede Kamerfractie en de D66-bewindslieden te presenteren. Het uiteindelijke doel is om in het najaar van 2004 een inhoudelijke notitie aan het congres voor te leggen.⁹⁹

Begin juli 2004 wordt de notitie 'Sociaal-liberale strategie naar 2010' van het strategieteam in het landelijk bestuur besproken. Het strategieteam wil een discussie op gang te brengen binnen wat het noemt "de sociaal-liberale stroming in Nederland." Die stroming is nadrukkelijk breder dan alleen de D66-leden of de D66-kiezers. Voorgesteld wordt om "vanuit een feitelijk wereldbeeld met vele maatschappelijke trends uiteindelijk komen tot een doelgroepomschrijving waarbij vanuit het sociaal-liberalisme een aantal belangrijke *issues* kan worden onderkend."¹⁰⁰ Het strategieteam benoemt de demografische verschuivingen, globalisering, technologische ontwikkelingen, klimaatverandering, en geopolitieke ontwikkelingen als de belangrijkste trends. Deze trends hebben grote gevolgen, van vergrijzing en 'verkleuring' tot verschuivende handelsstromen, gewijzigde verhouding tussen veiligheid en privacy tot stijging van de zeespiegel. Volgens het strategieteam kampt D66 met het probleem dat het op deze ontwikkelingen geen heldere visie heeft. D66 moet volgens het strategieteam bouwen aan een sterke identiteit, die onderscheidend is en aansluit bij zowel de geschiedenis als de tijdgeest en vervolgens onderwerpen naar voren brengen die de identiteit van D66 versterken. Daarbij moet als uitgangspunten gelden: "kiezers nemen hun eigen verantwoordelijkheid, lossen hun eigen problemen op, grijpen de kansen die het leven biedt en ontwikkelen *zelf* normen en waarden."¹⁰¹

Het landelijk bestuur stemt tijdens een heidag op 8 juli in met de vorming van een nieuwe strategische visie voor de partij en besluit de 'sociaal-liberale strategie naar 2010' te agenderen als thema voor het najaarscongres op 20 november. Het landelijk bestuur acht het ontwikkelen van een langetermijnstrategie voor D66 noodzakelijk. Een helder toekomst-

beeld wordt gezien als “cruciaal voor het voortbestaan van de partij.”¹⁰² Het bestuur heeft de behoefte om vooruit te kijken en voelt zichzelf verantwoordelijk om ervoor te zorgen dat D66 bij de volgende verkiezingen een goed resultaat boekt, te beginnen bij de gemeenteraadsverkiezingen in 2006. “De gemeenteraadsverkiezingen in 2006 zijn cruciaal als opmaat en smaakmaker voor de verkiezingen in 2007. Het landelijk bestuur wil voorkomen dat we met circa vijf zetels uit de verkiezingen van 2007 komen, dat kan de genadeslag zijn”, zo meent het bestuur.¹⁰³ Toch is de ambitie van het landelijk bestuur om D66 “een nieuwe, inhoudelijke (politieke) impuls te geven” opmerkelijk.¹⁰⁴ Van oudsher beperkt de taak van het bestuur van D66 zich tot organisatorische zaken. Wat betreft de politiek-inhoudelijke strategie ligt het primaat bij de Tweede Kamerfractie. De vraag is hoe de Tweede Kamerfractie op de ambitieuze plannen van het landelijk bestuur zal reageren. Wat als de fractie niet van de inhoudelijke bemoeienis van het bestuur gediend is? Is het ontwikkelen van een visie door het landelijk bestuur niet vragen om problemen met de fractie? Het bestuur is zich in ieder geval bewust van het risico dat ze neemt, want in het verslag van de vertrouwelijke bestuursvergadering wordt bij risico's als eerste vermeld: “De politiek leider, de fractie en/of de politieke top gaat niet mee in dit proces.”¹⁰⁵ Het landelijk bestuur neemt dus een bewust risico. Interne verdeeldheid en een strijd van “persoonlijke belangen versus partijbelangen” ligt op de loer.

In augustus 2004 is de eerste versie van de notitie klaar en tijdens een gezamenlijk weekend van het landelijk bestuur en de Tweede Kamerfractie op 27 en 28 augustus presenteert het strategieteam zijn bevindingen. Wat vooraf werd gevreesd, gebeurt: de Tweede Kamerfractie reageert op z'n zachtst gezegd nogal lauw op de presentatie van het strategieteam. Er zijn wat vragen van technische aard over de methode die het strategieteam heeft gebruikt om tot haar bevindingen te komen er wordt gewezen op de noodzaak om “alternatieve keuzemogelijkheden” te overwegen. Veel enthousiasme spreekt er niet uit. Partijvoorzitter Pechtold concludeert dat “er een waardevolle methodiek is aangereikt, waarover het landelijk bestuur en de fractie zich zullen buigen.”¹⁰⁶ Die conclusie kan echter niet verhullen dat de strategische visie die het landelijk bestuur en het strategieteam voor ogen hebben, een doodlopende weg is. Van Drimmlen: “De presentatie tijdens het fractieweekend viel niet goed. Na die presentatie hadden we zoiets van: waar doen we het eigenlijk voor?”¹⁰⁷ Het stuk van het strategieteam zal het najaarscongres nooit halen. De Tweede Kamerfractie biedt het bestuur geen ruimte om zich met de strategie van de partij te bemoeien. Tijdens een heisessie van de partijtop in januari 2005 kondigt de Tweede Kamerfractie een pamflet aan, waarin ze zelf de visie van D66 uiteen zal zetten. Het moet een pamflet worden met “gedurfde uitspraken en gericht op de herpositionering van de partij.” De

fractie laat doorschemeren dat in het pamflet sprake zal zijn van een "vernieuwing van het gedachtegoed" van D66, die "kan leiden tot een andere volgorde in de sociaal-liberale prioriteiten."¹⁰⁸ De bedoeling is dat het manifest de basis vormt voor het volgende verkiezingsprogramma. Daarmee trekt de fractie het initiatief voor de strategieontwikkeling binnen de partij weer naar zich toe. Fractievoorzitter Dittrich bevestigt dat de Tweede Kamerfractie dat als háár taak ziet: "Het was goed en interessant dat er vanuit de partij dingen werden gedaan, maar wij waren toch de gekozen volksvertegenwoordigers. Leuk dat mensen in de partij willen meedenken, maar zij weten niet altijd hoe het in de politiek gaat, wij hebben de meeste informatie. Dus wij als fractie zouden zelf een agenda ontwikkelen."¹⁰⁹ Als Frank Dales in mei 2005 wordt gekozen als nieuwe partijvoorzitter, wordt abrupt gebroken met de ambitieuze koers die het bestuur onder voorzitter Pechtold heeft gevaren. "Het landelijk bestuur bepaalt samen met de partijleider de strategie. Dit wordt niet uitbesteed aan een commissie," zo wordt afgesproken.¹¹⁰ Dat betekent het einde van het strategieteam. En: "Bij de strategiebepaling dient altijd de partijleider/(beoogd) lijsttrekker betrokken te zijn."¹¹¹ Daarmee is het primaat van de Tweede Kamerfractie hersteld.

VOORUITBLIK NAAR 2006

Hoewel 2004 het jaar van de verkiezingen voor het Europees Parlement is, werpen politieke partijen achter de schermen hun blik al vooruit naar de gemeenteraadsverkiezingen die in maart 2006 gehouden zullen worden. Zo ook de democraten. Bij de laatste gemeenteraadsverkiezingen, in maart 2002, heeft D66 licht verloren: 4,3 procent tegen 4,9 procent in 1998, in raadszetels een daling van 54 (van 322 naar 278). Vooral de gemeenten waar D66 voor 2002 maar één zetel had, heeft het geringe verlies ervoor gezorgd dat D66 niet meer in de gemeenteraad is vertegenwoordigd. Van de 391 gemeenten die Nederland anno 2004 telt, zijn de democraten in 216 gemeenten vertegenwoordigd (55 procent, in 45 procent van de gemeenten dus niet). Van deze 216 D66-fracties zijn er 127 een eenpersoonsfractie (59 procent), waarvan een aantal in grotere plaatsen zoals Zwolle, Nijmegen, Utrecht en Delft. De overige 89 D66-fracties bestaan uit meer dan één gemeenteraadslid.¹¹² Ondanks deze beperkte aanwezigheid van D66 op lokaal niveau, heeft het landelijk bestuur de ambitie om in 2006 in meer gemeenten aan de verkiezingen mee te doen en een betere uitslag te halen dan in 2002. Maar medio 2004 is het bestuur er niet gerust op dat dit zal lukken. In de peilingen schommelt D66 al een tijdje rond de vier á vijf procent en dat is niet genoeg. In die gemeenten waar de raad minder dan 25 zetels telt, is vijf procent te weinig voor een zetel. Alleen in gemeenteraden groter dan 33 zetels

maakt de partij dan een kans. "Indien deze lijn zich doorzet naar 8 maart 2006, zal D66 in tal van gemeenten worden weggevaagd", zo vreest het bestuur.¹¹³ Bovendien is de organisatiestructuur van D66 op lokaal niveau zwak. Er is veel verloop onder afdelingsbestuurders, waardoor afdelingen door veel onervaren mensen draaiende gehouden moeten worden. Er zijn kleine afdelingen waar alle bestuursfuncties door één en dezelfde persoon worden bekleed. Andere afdelingen ondervinden problemen bij het vinden van meer dan één of twee personen die zich voor een volgende periode kandidaat willen stellen voor de gemeenteraad.¹¹⁴

Begin juli 2004 bespreekt het landelijk bestuur de inventarisatie die onder verantwoordelijkheid van vicevoorzitter organisatie Onno van Veldhuizen van de situatie binnen de partij op lokaal niveau is gemaakt. De inventarisatie levert 43 zogenoemde 'rode vlekken' op: D66-afdelingen zonder vertegenwoordiging in de gemeenteraad, maar met voldoende leden om aan de verkiezingen in 2006 deel te nemen. Daarnaast zijn er 'witte vlekken': gemeenten waar geen D66-afdeling is. Gemeenten waar D66 wel in de gemeenteraad is vertegenwoordigd, zijn de 'groene vlekken'. De vicevoorzitter organisatie adviseert het bestuur in eerste instantie te investeren in de 'rode vlekken', daar waar al wel een D66-afdeling bestaat en die met ondersteuning vanuit de landelijke partijorganisatie kan worden uitgebouwd. Daarna zullen de 'witte vlekken' moeten worden aangepakt.¹¹⁵ De bestuursleden vinden de inventarisatie als 'nulmeting' prima, maar zijn desondanks teleurgesteld: zij hadden graag voor het zomerreces een analyse gezien waarin ook doelstellingen en een onderbouwde strategie was geformuleerd. Dan had het bestuur een onderbouwde keuze kunnen maken met betrekking tot te nemen actie. "De tijd dringt", zo houden de bestuursleden de vicevoorzitter organisatie voor. Van Veldhuizen krijgt van zijn medebestuurders de opdracht om voor eind augustus alsnog een plan van aanpak te realiseren.¹¹⁶ Van Veldhuizen zal dat plan van aanpak niet meer maken: hij kondigt aan zijn bestuursfunctie te zullen neerleggen in verband met een te volle agenda. Bart Robbers neemt de taak van Van Veldhuizen over.¹¹⁷ Robbers voegt een categorie aan de inventarisatie van de afdelingen toe: grote afdelingen met veel actieve leden, die bij de vorige verkiezingen maar met moeite één raadszetel hebben weten te bemachtigen. In 2002 waren er 26 gemeenten waar de lokale D66-afdeling bij de Tweede Kamerverkiezingen meer dan tien procent van de stemmen wist te halen. In de helft daarvan is bij de Tweede Kamerverkiezingen een jaar later slechts vier procent of minder gehaald. Het aantal leden zegt lang niet altijd iets over het (potentiële) verkiezingsresultaat, wil Robbers maar zeggen. Vanuit het landelijk bestuur is dus ondersteuning op maat nodig. Ook moeten samenwerkingsafspraken tussen goed lopende afdelingen en afdelingen die steun nodig hebben, worden bevorderd.¹¹⁸ Om de voorbereiding van de ge-

meenteraadsverkiezingen te stimuleren, besluit het bestuur dat 2005 'het jaar van de afdelingen' zal worden.¹¹⁹ Daarmee geeft ze een belangrijk signaal af in de richting van de basis van de partij, namelijk dat het bestuur er veel aan gelegen is om bij de gemeenteraadsverkiezingen in 2006 een goed resultaat te boeken. Maar hoe realistisch is die ambitie? Is het landelijk bestuur wel in staat om de afdelingen de ondersteuning te bieden die ze nodig hebben? En beschikt D66 wel over een partijorganisatie die een landelijke campagne kan dragen? De campagne voor de Europese verkiezingen doen het ergste vermoeden.

EEN MISLUKTE CAMPAGNE

Op 14 mei 2004 start D66 de campagne voor de verkiezingen voor het Europees Parlement, die op 10 juni plaats vinden. Met de leus 'Het andere geluid' onderscheiden de democraten zich van het eurosceptische klimaat. In tegenstelling tot de andere politieke partijen profileert D66 zich expliciet en onomwonden als pro-Europese partij. "Voor mensen die niet minder Europa willen, maar juist een beter en sterker Europa, is er op 10 juni maar één echte keus: D66," benadrukt lijsttrekker In 't Veld bij iedere gelegenheid die ze krijgt. "Want D66 is de enige onversneden pro-Europese partij. Dat zijn we al sinds onze oprichting. D66 huilt niet mee met de wolven in het bos. D66 praat de kiezers niet naar de mond. D66 staat niet aan de zijlijn "boe" te roepen, maar D66 laat een eigen geluid horen, dwars tegen het Euro-cynisme in!"¹²⁰ In het verkiezingsprogramma 'Een succesvol Europa' erkennen de democraten dat veel zaken in Europa beter kunnen, maar anders dan voor de andere partijen is dat voor lijsttrekker In 't Veld en haar partijgenoten geen reden om negatief over Europa te doen en voeren ze een pro-Europese campagne. "De toekomst van Nederland ligt in Europa," aldus In 't Veld. "Alleen een sterk Europa kan zorgen voor een sterke economie, een gezond en veilig milieu, teruggingen van criminaliteit en terrorisme. Alleen een sterk Europa kan partij zijn voor de Verenigde Staten. De politici die beweren dat dit nog nationaal geregeld kan worden bedriegen hun kiezers. Eurosceptische partijen zijn slecht voor Nederland."¹²¹

De top drie van de kandidatenlijst van D66 bestaat uit vrouwen. Achter lijsttrekker Sophie in 't Veld staat Johanna Boogerd op twee, Margriet de Jong staat op drie. Oudgediende Bob van den Bos bezet de vierde plaats. Als doelstelling voor de campagne stellen de democraten één zetel in het Europees Parlement als absolute ondergrens. De ambitie is twee zetels en diep van binnen willen de democraten er eigenlijk drie. Maar begin april ziet het er naar uit dat D66 niet eens voldoende stemmen zal krijgen om één zetel in het Europees Parlement te bemachtigen. De campagne steunt, zoals gebruikelijk bij D66, op een smalle organisatorische

basis. Er is een campagneteam en een strategieteam. In het strategieteam zijn de Tweede Kamerfractie, landelijk bestuur, de bewindslieden en de Jonge Democraten vertegenwoordigd. En bij het Servicecentrum wordt alle mankracht ingezet om de campagne in praktische zin in goede banen te leiden, dat wil zeggen: de agenda te beheren, vergaderingen te organiseren, bijeenkomsten voor te bereiden, de website bij te houden en toespraken te schrijven. Al die werkzaamheden leggen een enorme werkdruk op het kleine Servicecentrum. Met de teleurstellende peilingen in het achterhoofd, maakt campagneleider Aletta Hekker zich al vóór de officiële start van de campagne zorgen over het verloop van de voorbereidingen en vooral over de inzet en betrokkenheid van de Tweede Kamerfractie, de bewindslieden en het landelijk bestuur. Het werk wordt eigenlijk geheel door het campagneteam gedaan en de inzet van de vertegenwoordigingen van de andere 'geledingen' in de partij wordt door campagneleider Hekker als "onvoldoende" bestempeld. Vanuit de Tweede Kamerfractie zijn alleen twee fractiemedewerkers actief bij de campagne betrokken. De Tweede Kamerleden laten het afweten en het landelijk bestuur is alleen "op papier vertegenwoordigd, niet in levenden lijve."¹²² De zorgen van Hekker veranderen echter niets aan de situatie. Nadat de verkiezingen op 10 juni hebben geresulteerd in één zetel voor D66 in het nieuwe Europees Parlement, wordt een grondige evaluatie van de verkiezingscampagne en de campagneorganisatie gestart.¹²³ De conclusies in het vertrouwelijke evaluatierapport zijn hard: "De campagne verliep chaotisch, zonder goed plan of effectieve structuur."¹²⁴ Campagneleider Hekker bevestigt die conclusie en constateert dat "de waan van de dag nogal eens leidend" was.¹²⁵

Wat is er mis gegaan? Bijna alles, zo blijkt uit de evaluatie. Vooral binnen de partij zelf is de campagne niet goed verlopen: "Het campagneteam bleek niet goed te werken, de organisatiestructuur was niet effectief en belangrijke organen boden geen ondersteuning. Het campagneplan voor 2004 was onvoldoende uitgewerkt en er is ook niet genoeg bekendheid aan gegeven. Het plan werd niet door iedereen geaccepteerd en ook niet daadwerkelijk als leidraad gehanteerd. Er was een onduidelijke tot geen taakverdeling binnen het campagneteam, waardoor sommige leden heel hard hebben gewerkt en anderen niet wisten wat ze moesten doen. Er werd vooral ad hoc gewerkt."¹²⁶ Alleen de verzorging van het campagnemateriaal en de twee debatten zijn goed verlopen. Volgens campagneleider Hekker heeft het bij diverse personen binnen de top van D66 ontbroken aan verantwoordelijkheidsgevoel. Zelfs waar het elementaire zaken betreft als "op tijd komen voor *meetings* en e-mail lezen en beantwoorden."¹²⁷ Hekker, die eind 2002 is aangetreden als directeur van het Servicecentrum van D66, raakt daarmee aan de kern van wat de organisatie van D66 anno 2004 typeert: een gebrek aan professionaliteit. Ook de

bezuinigingen en de reorganisatie in 2003 hebben hun sporen achtergelaten. "Projectmanagement of projectmatig werken is binnen de organisatie minder ontwikkeld dan ik verwachtte aan het begin van dit project. Het heeft mijns inziens te maken met de cultuur binnen de organisatie. De partij lijkt heel gestructureerd. Maar in de praktijk merk je hoe vrijdenkend en juist los van regels wordt gewerkt. Reactief en dat is logisch: je reageert op zaken die vandaag gebeuren en daar stel je je plannen voor morgen op in. Omdat er morgen weer iets anders aan de hand kan zijn, is veel langer vooruit denken niet voor de hand liggend."¹²⁸ Het managen van een vrijwilligersorganisatie is in de praktijk weerbarstig, zo concludeert Hekker.

Een ander probleem dat tijdens de campagne naar voren komt, is dat D66 zich weliswaar enthousiast pro-Europees toont, maar dat het thema Europa binnen de partij helemaal niet zo leeft. Typerend is dat het voorjaarscongres in maart, dat onder het motto 'D66 op weg naar Europa' de opmaat moest zijn naar de verkiezingen in juni, maar weinig belangstelling heeft getrokken. In tegenstelling tot het drukbezochte najaarscongres in Maastricht trok het congres in Den Haag maar 560 bezoekers.¹²⁹ Eigenlijk, zo wordt in het evaluatierapport geconcludeerd, is de campagne inhoudelijk gezien een éénmansfeestje van lijsttrekker In 't Veld geweest: "De politiek-inhoudelijke lijn is moeizaam tot stand gekomen en werd uiteindelijk alleen door Sophie in 't Veld vastgesteld. Bewindspersonen en Kamerleden hebben weinig tijd vrijgemaakt om de campagne te ondersteunen. Zij hebben niet deelgenomen aan het campagneteam en de denktank waardoor de politiek inhoudelijke lijn onduidelijk is gebleven."¹³⁰ Campagneleider Hekker bevestigt dat er weinig interesse was voor de Europese boodschap van D66: "Europa leeft nauwelijks onder de bevolking, dat was van meet af aan duidelijk en ook binnen de partij is het geen 'hot item'. De actualiteit was veel dichterbij dan Europa. We zaten middenin de Waddenzee- en Irakdebatten en dat kreeg vele malen meer aandacht dan de Europese verkiezingen."¹³¹ Volgens Hekker was er, buiten het programma en het campagneplan, eigenlijk helemaal geen politiek-inhoudelijke lijn.

Alsof de harde conclusies over de mislukte verkiezingscampagne nog niet genoeg zijn, blijkt de campagne na afloop ook nog eens veel meer te hebben gekost dan begroot. Het ontwerpen van het campagnemateriaal, het drukken van de posters en drukwerk voor de poststemming zijn ruim tienduizend euro duurder uitgevallen dan begroot. De ingekochte zendtijd op radio en televisie was met 44.000 euro bijna de helft duurder dan de 30.000 die op de begroting stond. Ironisch is bovendien dat de *mailing* die bedoeld was om fondsen te werven, drie keer zo duur uitviel als begroot. "Het is dus financieel niet goed gegaan", concludeert campagneleider Hekker.¹³² Dat is eufemistisch uitgedrukt: de campagne voor de Eu-

ropese verkiezingen slaat een gat in de begroting van D66, een begroting die toch al niet erg solide was.

ONDERHOUD AAN DE INTERNE DEMOCRATIE

D66 is een echte ledenpartij, waar alle leden al vanaf de oprichting van de partij een gelijke stem hebben (*one man, one vote*).¹³³ Naast het lidmaatschap bestaat er de mogelijkheid om donateur te worden. Donateurs betalen een vrijwillig bedrag (minimaal tien euro), maar hebben geen stemrecht. Om de drempel om lid te worden te verlagen, is in 2002 het 'aspirant-lidmaatschap' ingevoerd, een soort proeflidmaatschap voor één jaar. Sindsdien heeft zich echter slechts één aspirant lid aangemeld. Omdat er kennelijk geen behoefte aan bestaat, wordt het aspirant-lidmaatschap door het congres per 1 januari 2005 weer afgeschaft. Om toch een 'laagdrempelige' vorm van lidmaatschap te hebben, wordt in het landelijk bestuur het idee geopperd om een zogeheten 'tientjeslidmaatschap' in te voeren. Tientjesleden zouden landelijk geen stemrecht moeten krijgen, maar op lokaal niveau wel actief kiesrecht en passief kiesrecht voor bestuursfuncties (niet voor vertegenwoordigende functies).¹³⁴ De vraag is hoe het tientjeslid zich verhoudt tot de donateur, die voor een tientje geen stemrecht krijgt. Het voorstel wordt echter nooit uitgevoerd, alle aandacht gaat namelijk uit naar een andere vorm van lidmaatschap: het 'lokaal lidmaatschap'.

Tijdens het voorjaarscongres in mei 2002 hebben de leden een motie aangenomen waarin het landelijk bestuur de opdracht heeft gekregen om tot november 2002 een proef te houden met het 'lokaal lidmaatschap'. Mensen kunnen dan op lokaal niveau lid worden van D66, zonder landelijk lid te zijn. In januari 2003 houdt het bestuur een enquête onder de regiobesturen om de ervaringen met het lokaal lidmaatschap te inventariseren. Van de twaalf regio's reageren er slechts vijf. Bij een aangenomen motie is het gebruikelijk dat het landelijk bestuur op een volgend congres rapporteert over de uitvoering van de motie. In dit geval is ook nog eens expliciet een evaluatie van de proef aan het congres toegezegd en zal het congres een besluit willen nemen over voortzetting van de proef of de definitieve invoering van het lokaal lidmaatschap. Het landelijk bestuur is echter van mening dat "de publicatie van een halve evaluatie" geen goede indruk maakt. De resultaten van de evaluatie worden door het bestuur voor kennisgeving aangenomen, de ervaringen worden niet gepubliceerd. Wel zal het bestuur op het eerstvolgende congres een voorstel voor invoering van het lokaal lidmaatschap doen.¹³⁵ Tijdens het voorjaarscongres in februari 2003 wordt het voorstel om het lokaal lidmaatschap in te voeren aangenomen, zij het dat daarbij als kanttekening wordt vermeld dat "lokale leden ten aanzien van de verkiezing van kandidaten voor vertegen-

woordigende lichamen en leden van besturen en leden van verplichte commissies geen passief kiesrecht krijgen.”¹³⁶ Lokale leden mogen op afdelingsniveau wel meestemmen bij moties en amendementen en bij de samenstelling van kandidatenlijsten, maar ze mogen geen bestuurlijke of vertegenwoordigende functie bekleden. Hiermee wil de partij voorkomen dat er op lokaal niveau mensen op gezichtsbepalende posities in de partij komen, die weinig of geen binding hebben met waar D66 landelijk gezien voor staat en daar wellicht afstand van nemen. Zeker gelet op de veel bekritiseerde kabinetsdeelname geen onterechte gedachte. Maar deze principiële redenering – een vertegenwoordiger of bestuurder van D66 moet in hart en nieren een D66’er zijn – komt in de loop van 2004 onder druk te staan, wanneer diverse afdelingen ontdekken dat ze te weinig mensen hebben om de belangrijkste functies binnen de afdeling te vervullen. Zoals de kandidatenlijst voor de gemeenteraadsverkiezingen in maart 2006. Op het najaarscongres in november 2004 moet het principiële argument wijken voor pragmatisme: het congres geeft het landelijk bestuur de opdracht om “het plaatselijk lidmaatschap om te zetten van een passief lidmaatschap naar een actief lidmaatschap, zodat plaatselijke leden zich verkiesbaar kunnen stellen voor de gemeenteraad.”¹³⁷

Het landelijk bestuur ziet zich nu voor een dilemma gesteld. Het bestuur dient de congresuitspraak uit te voeren, maar is zelf tegen passief kiesrecht voor lokale leden. Althans, in het verslag van de vergadering van het landelijk bestuur op 16 februari 2005 staat dat het landelijk bestuur “in grote meerderheid” tegen passief kiesrecht voor lokale leden is.¹³⁸ Het bestuur is dus verdeeld. Na rijp beraad besluit het bestuur uitvoering te zullen geven aan de congresmotie, maar tegelijkertijd een “tegenvoorstel” in te dienen en “met kracht enige wijziging van het huishoudelijk reglement tegengaan waarbij aan lokale leden passief kiesrecht wordt verleend.”¹³⁹ Het bestuur blijft dus (in meerderheid) van mening “dat de partij danig geschaad wordt door vertegenwoordiging open te stellen voor mensen die zich niet bereid verklaren het volledige gedachtegoed van D66 uit te dragen, maar op persoonlijke titel een keuze maken welke standpunten zij wel of niet verdedigen en op welke terreinen zij standpunten uitdragen die mogelijk lijnrecht in tegenspraak zijn met het politieke programma van de partij.”¹⁴⁰ Het landelijk bestuur keurt op 13 april 2005 de uitwerking van de congresmotie en het tegenvoorstel van het bestuur goed. Maar een aantal afdelingen heeft inmiddels lucht gekregen van de opvatting van het partijbestuur en probeert de bestuursleden op andere gedachten te brengen. Met succes, want het landelijk bestuur wijzigt ineens zijn standpunt. Omdat sommige afdelingen moeite hebben om kandidatenlijsten samen te stellen, kiest ook het landelijk bestuur voor de pragmatische oplossing: het bestuur trekt het tegenvoorstel in en gaat alsnog akkoord met het passief kiesrecht voor lokale leden.¹⁴¹ Maar is het

landelijk bestuur echt overtuigd? Nee, zo blijkt ook uit de behandeling van het voorstel tot wijziging van het huishoudelijk reglement, op het voorjaarscongres in 2005. Het bestuur laat blijken nog steeds niet voor passief kiesrecht voor lokale leden te voelen: “Het landelijk bestuur en het congres hebben de verantwoordelijkheid ervoor te zorgen dat vertegenwoordigers van de partij ook inderdaad vertegenwoordigers van de partij als geheel zijn. Wij zijn een landelijke partij en geen federatie van lokale partijen.”¹⁴² Maar dat argument kan de leden die op dat moment in de zaal zitten niet overtuigen. Het congres maakt het passief kiesrecht voor lokale leden alsnog mogelijk.

VOORVERKIEZINGEN

Niet alleen ten aanzien van het lidmaatschap van D66 worden in deze periode veranderingen doorgevoerd. Ook de samenstelling van de kandidatenlijsten verandert – ook al gaat het daarbij om een experiment. In grote lijnen is de procedure waarmee de democraten hun kandidatenlijsten voor verkiezingen samenstellen al sinds de oprichting van de partij ongewijzigd. Ook hier geldt het *one man, one vote*-systeem: alle leden mogen middels een poststemming hun voorkeur aangeven. Desgewenst kan het congres een stemadviescommissie instellen, die de leden adviseert over de volgorde van de kandidaten. Begin 2003 wordt het congres echter een wijziging van het huishoudelijk reglement aangenomen, waarmee wordt geregeld dat de samenstelling van de kandidatenlijsten voor vertegenwoordigende lichamen voortaan via regionale voorverkiezingen zal plaatsvinden. Aan de regionale voorverkiezingen, vergelijkbaar met Amerikaanse *primaries*, kunnen niet alleen leden van D66 deelnemen, maar ook niet-leden die wel D66 stemmen. Doel van het nieuwe systeem is om ook niet-leden bij de samenstelling van de kandidatenlijsten te betrekken. Ook wordt het systeem gezien als transparanter in vergelijking met een stemadviescommissie. Nederland wordt opgedeeld in vijf landsdelen, waar kandidaten zich na de sluiting van de kandidaatstelling kunnen presenteren. De vijf voorlopige lijsten worden op basis van het inwonertal van het landsdeel geïntegreerd tot één voorlopige lijst. Vervolgens krijgen alle leden via een poststemming de gelegenheid de definitieve lijst vast te stellen. De eerste keer dat van de nieuwe methode gebruik wordt gemaakt, is bij de samenstelling van de kandidatenlijst voor de Europese verkiezingen in 2004. De bedoeling is om daarna het nieuwe systeem te evalueren om te kijken of het werkt. Maar een evaluatie op basis van alleen de Europese verkiezingen wordt door het landelijk bestuur onvoldoende geacht. De verkiezingscommissie van de partij adviseert het bestuur om het systeem van regionale voorverkiezingen ook voor de verkiezingen van de Tweede Kamer in 2007 te gebruiken en het

systeem daarna te evalueren. Het landelijk bestuur neemt deze aanbeveling aanvankelijk over.¹⁴³ Maar de nadelen die bij de evaluatie na de Europese verkiezingen naar voren zijn gekomen, zijn toch zwaarwegend genoeg om van voortzetting van het experiment af te zien. Bij voorverkiezingen kan de beoordeling van de kandidaten volgens het bestuur slechts oppervlakkig plaatsvinden. Ook blijken sommige kandidaten hun achterban naar voorverkiezingen mee te nemen om zo op een hoge plaats te eindigen. Bovendien hebben de voorverkiezingen zo'n 20.000 euro gekost, voor 25 kandidaten. Bij Tweede Kamerverkiezingen zal dat nog veel meer zijn en afschaffing van de voorverkiezingen levert dus ook een financiële besparing op.¹⁴⁴ Begin 2006 besluit het landelijk bestuur in overleg met de Tweede Kamerfractie de stemadviescommissie weer in te stellen, althans het congres daartoe een voorstel te zullen doen. De regionale voorverkiezingen zullen een eenmalig experiment blijven.

HET JAAR VAN DE AFDELINGEN

Met het oog op de gemeenteraadsverkiezingen in maart 2006, besluit het landelijk bestuur eind 2004 om van 2005 'het jaar van de afdelingen' te maken. Het electorale belang van de gemeenteraadsverkiezingen is groot. Het wordt gezien als de opmaat naar de Tweede Kamerverkiezingen, die een jaar later worden gehouden. Het landelijk bestuur onderschrijft dit en committeert zich eind 2004 dan ook al aan ondersteuning van de afdelingen in het land in de vorm van menskracht en geld.¹⁴⁵ Partijvoorzitter Pechtold, die zelf jarenlang in de lokale politiek actief is geweest, belooft extra geld in de begroting vrij te maken voor "revitalisering" van de afdelingen. "We gaan dit jaar nieuwe afdelingen oprichten in de gemeenten waar wel veel D66'ers wonen, maar waar nog geen afdeling is. En het bestuur stimuleert sterke afdelingen om samenwerkingsverbanden aan te gaan met omliggende kleinere afdelingen."¹⁴⁶ Het is aan de D66-afdelingen in het land om de deelname aan de gemeenteraadsverkiezingen te organiseren en campagne te voeren. Of dat een succes zal worden, staat eind 2004 allesbehalve vast. De organisatie van gemeenteraadsverkiezingen vraagt om de inzet van vele afdelingsbestuurders, kandidaten en vrijwilligers. En zijn die er wel in voldoende mate? Het landelijk bestuur erkent dat de extra middelen beperkt zijn en dat de vraag waarschijnlijk groot zal zijn. Een onderscheid tussen afdelingen die min of meer sterk genoeg zijn om op eigen kracht de voorbereiding van de verkiezingen te verzorgen en afdelingen die extra ondersteuning nodig hebben, zal onvermijdelijk zijn.

In eerste aanleg besluit het landelijk bestuur om de afdelingen die ondersteuning nodig hebben in drie groepen in te delen. Voor het eind van het jaar worden de afdelingen benaderd die het bij de vorige gemeen-

teraaidsverkiezingen niet is gelukt om een raadszetel te bemachtigen. Zijn zij van plan om deze keer weer mee te doen en wat hebben deze afdelingen aan ondersteuning nodig? Deze groep bestaat uit negen afdelingen. Geld is bijna nooit het probleem van deze 'slappende afdelingen', wel een gebrek aan bestuurders en inspiratie. Dan is er een groep gemeenten waar de lokale D66-afdeling bij de vorige gemeenteraadsverkiezingen niet heeft meegedaan, maar waar bij de landelijke verkiezingen in 2002 en 2003 een positieve uitslag is gehaald en waar dus een kans bestaat op een positieve uitslag in maart 2006. Ook deze dertien afdelingen worden benaderd om te inventariseren welke ondersteuning nodig is. Tot slot zijn er ongeveer twintig afdelingen die "strategisch of publicitair voor D66 van grote waarde kunnen zijn."¹⁴⁷ Dit zijn vooral de afdelingen in de grotere steden. Bij de laatste landelijke verkiezingen zijn hier heel uiteenlopende uitslagen gehaald (van achttien procent in Zoetermeer tot 2,2 procent in Utrecht). In het kader van de 'revitaliseringsactie' zullen zowel het landelijk bestuur als de Tweede Kamerleden de afdelingen in het land frequent gaan bezoeken om leden en kiezers te motiveren en enthousiasmeren. De grootste afdelingen zullen 'proactief' worden benaderd om zichtbare activiteiten te organiseren, iets waar veel mensen op afkomen. Vanuit het partijbureau zal bij lokale activiteiten actieve ondersteuning worden geboden.¹⁴⁸

Behalve dat een aantal afdelingen ondersteuning nodig hebben, speelt er in de aanloop naar de gemeenteraadsverkiezingen in 2006 nog een ander probleem. D66'ers die in de lokale politiek voor de partij actief zijn, hebben veel 'last' van de verminderde populariteit van de partij als gevolg van de koers op landelijk niveau. In diverse gemeenten is daardoor de behoefte ontstaan om bij de komende gemeenteraadsverkiezingen onder een andere naam mee te doen. Een naam die zowel de verbondenheid met D66 aangeeft, maar ook het lokale karakter van de plaatselijke D66-politici onderstreept. 'Democraten Hilversum' bijvoorbeeld, of 'D66/ Hart voor Eindhoven'. Nu is het gebruikelijk dat lokale afdelingen van landelijke politieke partijen die aan gemeenteraadsverkiezingen meedoen, dat onder dezelfde naam doen. Volgens de Kieswet kan een landelijke partij niet in een bepaalde gemeente onder een andere naam meedoen, dan is er volgens de Kieswet sprake van een andere partij. Al ver voor de gemeenteraadsverkiezingen wordt de partijtop van D66 vanuit het land benaderd met vragen en verzoeken om onder een andere naam mee te doen. Fractievoorzitter Dittrich is er een voorstander van om afdelingen de ruimte te geven om lokaal onder een eigen naam mee te doen, partijvoorzitter Pechtold echter is tegenstander van het loslaten van de gemeenschappelijke identiteit.¹⁴⁹ Het landelijk bestuur besluit dan ook aanvankelijk vast te houden aan deelname onder de statutaire naam 'Democraten 66 (D66)'.¹⁵⁰ Maar begin april 2005 ontvangt het landelijk bestuur

informeel een later die maand bekend te maken advies van de Kiesraad aan de minister voor Bestuurlijke Vernieuwing. In dit advies stelt de Kiesraad zich op het standpunt dat het (onder bepaalde voorwaarden) "in principe" mogelijk is dat een afdeling van een politieke partij bij gemeenteraadsverkiezingen de naam van de gemeente toevoegt aan de landelijk geregistreerde partijnaam. Daarmee zouden aanduidingen als 'D66 Leiden' op het stembiljet mogelijk worden. Het advies is een tegemoetkoming aan de wens van lokale afdelingen van politieke partijen om hun kieslijst een 'lokaal tintje' te geven.¹⁵¹

TOENEMENDE ONRUST OVER REGERINGSDEELNAME

Op 18 mei 2003 besloot het congres van D66 in te stemmen met de toetreding tot het tweede kabinet-Balkenende met als belangrijkste speerpunten: investeringen in de kenniseconomie en het onderwijs en investeringen in een 'nieuwe overheid' door democratische hervormingen en deregulering. Op basis van deze speerpunten en nog enkele andere 'winstpunten' (vergroening van het belastingstelsel, vraagsturing in de zorg, aanpak van afvloeiingsregelingen en beperking van het misbruik van de hypotheekrenteaftrek) stemde het D66-congres in met regeringsdeelname. Sindsdien is de steun voor het kabinet-Balkenende II binnen D66 langzaam maar zeker afgebrokkeld. Al kort na het akkoord over de regeringsdeelname hebben sommige D66'ers hun lidmaatschap opgezegd. Het betrof weliswaar enkele individuele gevallen, maar de berichtgeving over opzeggingen in de media zorgen toch voor negatieve beeldvorming. Eén van de opvallendste opzeggingen is die van D66-initiatiefnemer Peter Baehr. Baehr, die in 1965 samen met Erik Visser de basis legde voor wat later D66 zou worden, zegt eind 2003 zijn lidmaatschap op.¹⁵² Tot een massale uittocht van dissidente partijleden is het vooralsnog niet gekomen, maar erg sterk is de loyaliteit van de D66-achterban in het eerste jaar Balkenende II niet. Lieten veel democraten zich er tijdens het befaamde partijcongres in Rotterdam nog van overtuigen dat D66 als de progressieve component in een verder conservatief kabinet veel programmapunten zou kunnen realiseren, inmiddels herkennen steeds minder D66'ers zich in het beleid van het kabinet, dat in de ogen van veel democraten onversneden rechts-conservatief is. Daarbij gaat het niet alleen om de democratische vernieuwing; er is ook onvrede over de kwestie Irak, de gasboringen in de Waddenzee en het sociaaleconomische hervormingsbeleid van het kabinet. In de loop van 2004 neemt de onrust binnen D66 toe. Op de interne *mailinglist* voor D66-bestuurders 'BV-mail' roeren ontevreden D66'ers zich en in het najaar verlaten zelfs hele afdelingen de partij. In oktober 2004 besluit de D66-afdeling Rozenburg om zich af te scheiden. Veel Rozenburgers hekelen "de afbraak van sociale voorzienin-

gen” door het kabinet. Ze vinden dat ze niet meer kunnen uitleggen waar D66 voor staat nu de partij aan een centrumrechtse coalitie deelneemt. De afdeling gaat verder als lokale partij Nieuwe Democraten Rozenburg. Het landelijk bestuur van D66 keurt de stap van de afdeling af. De afdeling neemt namelijk de gemeenteraadszetels die in 2002 als D66 zijn behaald mee naar de nieuwe lokale partij. Bovendien blijkt het bestuur van de afdeling de leden niet te hebben betrokken bij het besluit om de partij te verlaten. Ook is er geen enkel contact met het landelijk bestuur van D66 geweest.¹⁵³

Het rommelt niet alleen in Rozenburg. Begin november komt bij het landelijk bestuur een verklaring binnen waarin 85 actieve D66'ers uit het hele land zich distantiëren van het kabinetsbeleid. “Wij, actieve D66-leden staan niet achter het beleid van het kabinet zoals dat momenteel gevoerd wordt. Wij zijn (en blijven!) lid van de sociaal-liberale partij D66, maar distantiëren ons van het huidige kabinetsbeleid dat in onze ogen sociaal noch liberaal is te noemen op velerlei terreinen. Wij merken in ons eigen politieke werk en leefomgeving dat veel zaken die landelijk besloten worden, te negatief doorwerken op de samenleving en geven dit signaal af.” De groep bestaat uit raadsleden en oud-raadsleden, afdelings- en regiobestuurders, wethouders en oud-wethouders en is een initiatief van de gemeenteraadsfractie van D66 in Bussum. De ondertekenaars komen onder andere uit Zeist, De Bilt, Heemstede, Culemborg, Zoetermeer, Utrecht, Groningen, Eindhoven en Huizen.¹⁵⁴ Hoe breed de onvrede van deze D66'ers in de partij wordt gedragen, is niet duidelijk, maar de onvrede overheerst in de loop van 2004 wel steeds meer de sfeer binnen D66.

MEERDERHEID STEUNT PARTIJTOP

Net als een jaar eerder staat ook het najaarscongres in november 2004 in het teken van de regeringsdeelname. ‘Wat doet D66 in het kabinet’ is het wat dubbelzinnige thema van het congres. De partijtop van D66 is zich ervan bewust dat een deel van de achterban van de partij ontevreden is over de kabinetsdeelname van de democraten en dat ze een overtuigend verhaal moeten houden om de eenheid in de partij te bewaren. Op de ochtend van het congres staan er dan ook interviews met fractievoorzitter Dittrich in dagblad *Trouw* en met vicepremier De Graaf in de *Volkskrant*, waarin ze de kabinetsdeelname van D66 verdedigen. Dittrich zegt in *Trouw* zich zeer thuis te voelen in de coalitie met CDA en VVD. “We voelen ons heel senang in deze coalitie. We zijn er met open ogen ingestapt. Wij willen Nederland hervormen, gezamenlijk. We zitten op één lijn. Natuurlijk is er kritiek denkbaar. We zijn met een ingrijpende hervorming van de sociale zekerheid. Maatschappelijke onrust hoort bij gro-

te ingrepen. Sommige veranderingen gaan van au. Maar de grote lijn is: doorgaan met dit kabinet. We hebben een missie, een doel.”¹⁵⁵ Vicepremier De Graaf verwacht veel discussie op het congres. Hij erkent in de *Volkskrant* dat de kabinetsdeelname voor veel onrust zorgt. Maar, zo zegt hij, “Ik heb er ook een goed antwoord op. We hebben bijvoorbeeld permanent erop aangedrongen de WAO, een geperverteerd systeem, te wijzigen. Dat bleek met de PvdA niet mogelijk, nu gebeurt het. In deze tijd, waarin veel moet gebeuren, maak je je op korte termijn niet populairder door te regeren. Maar we hebben verantwoordelijkheid aanvaard omdat we op belangrijke punten in ons programma resultaten konden halen.” De Graaf is niet bang dat D66 als kleinste regeringspartij weinig invloed kan uitoefenen op het regeringsbeleid. “D66 is een kleine partij met een bovenmatige invloed. Ik ben ervan overtuigd dat wij over een paar jaar belangrijke hervormingen in de economie en de structuur van de samenleving hebben doorgevoerd. Daarvoor doen we het. Dan moet je niet met het oog op de peilingen van de dag zenuwachtig worden.”¹⁵⁶

Ook in zijn toespraak voor het partijcongres verdedigt De Graaf het beleid van het kabinet. De hervormingsagenda van Balkenende II is óók de D66-agenda, zo stelt de vicepremier: “De hervormingsagenda van het kabinet is niet een conservatieve agenda: Conservatisme, laat staan moreel conservatisme is niet aan ons besteed. De hervormingsagenda is niet alleen maar een CDA-program of een VVD-politiek; het is ook de agenda van D66. Wij wilden onder Paars II dat de WAO ingrijpend zou worden gewijzigd omdat we één miljoen WAO’ers naderden, zonder uitzicht op reïntegratie en in een geperverteerd systeem. Wij hekelden PvdA en VVD omdat ze Els Borst toen beletten voortgang te boeken met een nieuw zorgkostenstelsel, terwijl dat ook toen al noodzakelijk was. En wij pleiten al jaren voor het afschaffen van collectieve regelingen die mensen niet een eigen vrije keuze laten maar hen dwingen eerder te stoppen met werken. Het kabinet, met D66, doet wat al lang gedaan had moeten worden. Ook een kabinet met PvdA zou er niet aan ontkomen zijn.” De Graaf rekent af met PvdA-leider Bos, die bij de totstandkoming van de coalitie met CDA en VVD met veel theater afscheid nam van de “progressieve bondgenoot”. “Misschien is dát wel het echte verhaal van dat kabinet dat er niet kwam: Wouter Bos zag de noodzaak van hervorming (van zorg, sociale zekerheid en participatie,) net zo goed als wij, maar durfde de verantwoordelijkheid daarvoor simpelweg niet aan. Dat is het verschil, niet tussen links of rechts, maar tussen stilstand of vooruitgang.”¹⁵⁷

Twee weken na de moord op Theo van Gogh stelt De Graaf dat Nederland “een kwetsbare samenleving” is geworden. “Het is zoeken naar de juiste antwoorden, om terrorisme en radicalisering te bestrijden en tegelijk de samenleving bij elkaar te houden. Het is zoeken naar de juiste antwoorden, om de mensen het gevoel te geven dat ze hun pessimisme

kunnen laten varen, weer kunnen geloven in een toekomst. Mensen het gevoel te geven dat ze weer kunnen vertrouwen op politiek en overheid, en degenen die daarin leiding geven. Daar ligt onze opdracht.”¹⁵⁸ Ook fractievoorzitter Boris Dittrich gaat naar aanleiding van de moord op Van Gogh in op het politieke en maatschappelijke klimaat in Nederland. Hij houdt een hartstochtelijk pleidooi voor een samenleving waarin pluriformiteit en individuele vrijheid hand in hand gaan met respect en tolerantie:

“De samenleving, zo lijkt het wel, is van niemand meer. Niet van de tweede generatie Marokkaan, die zich niet thuis voelt in Nederland en ook niet meer in Marokko. Niet van het middenklasse gezin in Almere, dat zich bedreigd voelt, en in de steek gelaten door de politiek. Niet van de bewoner van de grote stad, die het verval en de agressie om zich heen probeert buiten te sluiten, door weg te kijken. De meeste mensen zijn tevreden met hun eigen leven, achter hun eigen voordeur. Maar over wat zich daarbuiten afspeelt, heerst een gevoel van teleurstelling en onbehagen. En dat geldt zeker voor de politiek, én voor het falen van de overheid.

Mensen in Nederland zijn verweesd geraakt. Verweesd van elkaar, en verweesd van de gemeenschap. Er is geen bindmiddel meer, geen gevoel van samen zijn, geen gevoel van het samen moeten dóen. We zijn terechtgekomen in een samenleving waarin we onderling zeer grote verschillen van opvatting zijn gaan koesteren. In het zo ontstane klimaat gaat iedereen uit van het eigen individuele gelijk en – erger nog – probeert iedereen het eigen gelijk ook ‘op te leggen’ aan de ander. Men vindt elkaar niet meer, begrijpt elkaar niet meer, en wil dat ook eigenlijk niet meer. We voeren een onvolwassen debat van doven, waarvan het uiterste gevolg een politieke moord is.

Wie na deze woorden een zwaarwichtig pleidooi verwacht voor herstel van de oude normen en waarden komt bedrogen uit. Ik pleit niet voor herstel van de strak georganiseerde verbanden die het verzuilde en langs scherpe lijnen verdeelde, voorbije Nederland kenmerkten. Wij willen geen terugkeer naar de jaren vijftig van de vorige eeuw. Want een sociaal-liberaal antwoord dat past bij de maatschappij van nu, dat houdbaar is voor het Nederland van de 21^e eeuw, begint niet bij de áfbraak van de individualisering, maar juist bij de voltóóing ervan. En bij het besef, dat bij persoonlijke vrijheid, ook persoonlijke verantwoordelijkheid hoort.

Juist D66 heeft de plicht om een antwoord te formuleren. Want ontzuiling en individualisering stonden óók op de sociaal-liberale agenda, en zijn daarmee ook ónze overwinningen. Ze hebben geleid tot vrijheid. Mensen mogen nu hun eigen keuzes maken, hun eigen mening hebben. Ze hebben geleid tot emancipatie, tot een verbod op discrimi-

natie. Het kunnen inrichten van je eigen leven, zoals jou dat goed-dunkt, zonder inmenging door wie dan ook, is een groot goed. Maar ontzuiling en individualisering hebben ook ongewenste neveneffecten gehad.

CDA-minister Donner van Justitie zocht een antwoord op de spanningen in de samenleving door het in onbruik geraakte artikel van godslastering aan te willen scherpen. In de Kamer heeft Lousewies van der Laan aangegeven niet eenzijdig partij te willen kiezen, door mensen die gekwetst worden vanwege hun geloofsovertuiging, een uitzonderingspositie te bieden. Je mag ook geen mensen beledigen omdat ze vrouw zijn, homo of een donkere huidskleur hebben. De wettelijke grenzen gelden namelijk voor iedereen gelijk. Daarom wil D66 het artikel over godslastering niet afstoffen, maar afschaffen. Natuurlijk vinden ook wij dat je niet alles hoeft te zeggen, wat je mag zeggen. Maar dat is de persoonlijke verantwoordelijkheid van mensen zelf. Het is een kwestie van fatsoen.

Het gaat erom samen van een versplinterde, naar een pluralistische samenleving te gaan. Daarbij hoort een nieuw sociaal contract. Wat D66 betreft gaat dat sociaal contract over twee dingen: Ten eerste: een beperkt aantal, maar wel heel duidelijke afspraken over wat we in de openbare ruimte en het maatschappelijke verkeer wél, en wat we niet van elkaar accepteren. Waarden waarin iedereen gelooft, ongeacht afkomst, religie of wat dan ook: geen fysieke agressie. Geen discriminatie. Gelijke behandeling. De vrijheid je eigen keuzes te kunnen maken. Ten tweede: een krachtige overheid die deze afspraken bewaakt.”¹⁵⁹

Dittrich verwijst in zijn toespraak naar het voorstel van Tweede Kamerlid Lousewies van der Laan om de strafbaarstelling van godslastering uit het Wetboek van Strafrecht te schrappen.¹⁶⁰ Van der Laan heeft haar motie ingediend in reactie op de uitspraken van minister Donner, die het artikel over godslastering juist wil aanscherpen. Maar omdat de motie kort na de moord op Van Gogh wordt ingediend, krijgt Van der Laan het verwijt het maatschappelijk klimaat niet goed aan te voelen. Tijdens het congres blijken veel D66-leden achter Van der Laan te staan. D66 moet pal staan voor het vrije woord, juist in een tijd waarin deze onder druk staat, zo menen veel democraten. Ook fractievoorzitter Dittrich is het daar – getuige zijn congres toespraak – mee eens. Partijvoorzitter Pechtold is minder gelukkig met het voorstel. Volgens hem zou het in deze gespannen tijd alleen maar tot meer onrust leiden. Mede vanwege de gevoeligheid zo kort na de moord op Van Gogh krijgt de motie op 23 november weinig steun in de Tweede Kamer.

Aan het slot van het congres spreekt een ruime meerderheid van de aanwezige leden zijn vertrouwen uit in de koers van de partij en de deel-

name aan het kabinet. Een motie die de Tweede Kamerfractie oproept om uit het kabinet te stappen, wordt ingetrokken voordat het congres zich erover heeft kunnen uitspreken. De beschikbare tijd is te kort om alle ingediende moties te behandelen. Vijftien van de 58 ingediende moties worden niet behandeld, wat tot de nodige protesten bij de congresgangers leidt. Het landelijk bestuur erkent achteraf in een brief aan de leden dat het congres "niet helemaal bevredigend is geëindigd." Ingediende moties dienen "met respect voor het democratische proces" te worden behandeld, aldus het bestuur. De volgende keer dient er in ieder geval voldoende tijd te worden ingeruimd, maar ook elektronisch stemmen en het afhandelen van niet-behandelde moties via *e-voting* moeten volgens het bestuur worden overwogen.¹⁶¹ Normaal worden niet behandelde moties automatische doorgeschoven naar het volgende congres, maar omdat sommige moties dan misschien niet meer actueel zijn, zegt het landelijk bestuur toe met de indieners te zullen overleggen hoe hiermee om te gaan.¹⁶² Uiteindelijk zal het bestuur het congres voorstellen om de procedures rondom de besluitvorming aan te passen. De sluitingsdatum voor het indienen van actuele politieke moties (APM's) wordt vervroegd van twee naar vijf dagen voor het congres, de termijn voor overige moties en amendementen van negen naar twaalf dagen en de publicatie van congresstukken vindt voortaan zes in plaats van vijf weken voor het congres plaats.¹⁶³ Zo wil het landelijk bestuur meer voorbereidingstijd creëren, in de hoop dat de behandeling op het congres zelf minder tijd zal kosten – wat overigens ijdele hoop zal blijken.

EEN EIGEN PAND

Sinds eind jaren negentig is D66 gevestigd in een anoniem kantorencomplex aan de Noordwal in Den Haag. In november 2004 loopt het huurcontract van de kantoorruimte aan de Noordwal af. Volgens penningmeester Frans van Drimmelen is dit een uitgelezen moment voor de partij om een eigen pand te kopen. Een pand kopen in plaats van huren zou tienduizenden euro's kunnen besparen, want de Noordwal is een dure locatie. Nu staat het vermogen van de partij op een spaarrekening; dat geld beleggen in een pand zou waarschijnlijk beter renderen, zo redeneert de penningmeester. Bovendien acht Van Drimmelen het voor de uitstraling van de partij ook goed om een eigen pand te hebben. Het idee is om de Stichting Huisvestingsvermogen D66 als eigenaar het aan te schaffen pand te laten verhuren aan de vereniging D66.¹⁶⁴ Van Drimmelen heeft ook al een pand op het oog: Laan van Meerdervoort 50 staat te koop. Medio maart 2004 besluit het landelijk bestuur om het voorstel van de penningmeester over te nemen en het pand aan te schaffen dat Van Drimmelen op het oog heeft. De locatie ligt weliswaar wat verder van het Binnenhof en er is

weinig parkeerruimte aanwezig, maar qua uitstraling en grootte voldoet het aan de wensen van het partijbestuur.¹⁶⁵ Om het pand te kunnen financieren is alleen wel meer geld nodig dan er op de spaarrekening van de partij staat. Een extra hypotheek van 250.000 euro om precies te zijn. Van Drimmelen stelt voor om dit geld niet te lenen, maar bijeen te brengen door de uitgifte van renteloze obligaties aan de leden van de partij. Op die manier worden de leden voor een stukje mede-eigenaar van het pand.¹⁶⁶ Het landelijk bestuur stemt in met het plan. De obligaties kosten 250 euro per stuk, dus als de partij er duizend weet te verkopen, is het benodigde bedrag binnen. Op 27 september 2004 verhuist D66 naar het nieuwe pand aan de Laan van Meerdervoort. Het nieuwe onderkomen van de partij mag dan aan de verwachtingen voldoen, de creatieve constructie die is bedacht om het te financieren doet dat niet: het partijbestuur heeft de bereidheid van de leden om 250 euro te betalen voor een obligatie overschat. Eind 2005 zullen er slechts 278 obligaties verkocht zijn.¹⁶⁷ En het idee om het nieuwe pand het 'Jan Glastra van Loon-huis' te noemen, zal nooit worden uitgevoerd.¹⁶⁸

DE ONRUST HOUDT AAN

In november 2004 heeft een meerderheid van het D66-congres voor de tweede keer zijn steun uitgesproken voor de deelname aan het kabinet en de koers van de Tweede Kamerfractie. Maar daarmee is de onrust onder een deel van de achterban van D66 niet weggenomen. Van diverse kanten komen signalen van toenemende onrust bij het landelijk bestuur binnen. Deze worden door het bestuur zeer serieus genomen en iedere keer als er ergens iets aan de hand lijkt te zijn, reizen bestuursleden er naartoe om te proberen de zorgen weg te nemen. Maar daarin slaagt het bestuur nauwelijks, zo geeft partijvoorzitter Pechtold achteraf toe. "We doken er telkens weer bovenop, ik ben op allerlei plekken geweest. Maar er kwam steeds meer onrust, de dijken stonden op scheuren. Het groeide boven mijn pet."¹⁶⁹

Een maand na het congres dreigt opnieuw een hele afdeling uit de partij te stappen. Op 17 december zeggen de gemeenteraadsleden van D66 in Veenendaal collectief hun lidmaatschap van de partij op en starten een nieuwe partij: Lokaal Veenendaal. Fractievoorzitter Jaap Pilon: "Wij stappen eruit omdat wij vinden dat D66 het sociale gezicht heeft verloren. Eigenlijk vinden we D66 hoofdschuldige aan het kabinetsbeleid, want zonder D66 was er nooit zo'n kabinet gekomen. Ik ken D66 niet meer terug. De burgers prijzen mij om ons beleid hier in Veenendaal en vervolgens zeggen ze: ik zal nooit op jullie stemmen wegens het landelijke beleid."¹⁷⁰ Partijvoorzitter Pechtold reageert teleurgesteld. Net als de afdeling Rozenburg hebben de raadsleden in Veenendaal niet met het

landelijk bestuur overlegd en vooraf geen enkel signaal afgegeven dat de onvrede bij de afdeling zo groot was. Pechtold hoort het nieuws naar eigen zeggen pas op het moment dat hij er door de pers mee wordt geconfronteerd.¹⁷¹ Volgens Pechtold hebben de Veenendaalse D66'ers zich door het opzeggen van hun lidmaatschap "buiten de discussie geplaatst". D66 is volgens de partijvoorzitter "een partij waar ruimte is voor elke mening" en moet je het "soms hardgrondig met elkaar oneens" kunnen zijn. Pechtold roept iedereen in de partij op om eventuele onvrede of vragen te melden bij het landelijk bestuur. "Hoe vaak en veelvuldig Tweede Kamer- en bestuursleden ook bij afdelingen op bezoek gaan, afdelings- en regiovergaderingen bijwonen en individuele gesprekken voeren, het blijkt dat we signalen over grote wrevel soms missen." aldus de partijvoorzitter.¹⁷² Korte tijd later zal Pechtold zelf de eerstvolgende ledenvergadering van D66 Veenendaal bezoeken. De acht aanwezige stemgerechtigde leden besluiten de stap van de gemeenteraadsfractie niet te volgen en door te gaan als D66 Veenendaal.¹⁷³

Eind 2004 trekt ook een groep regio- en platformbestuurders, op initiatief van de regio Gelderland, bij het landelijk bestuur van D66 aan de bel. "Om de onrust onder een flink aantal leden te benoemen", zo zeggen ze zelf. In een brief aan het landelijk bestuur constateren de bestuurders dat er binnen de partij veel onvrede is over het huidige kabinetsbeleid. Veel leden zouden het gevoel hebben "geen vat te hebben op de politieke top" en daarom de partij de rug toe te keren en hun heil elders te zoeken. Volgens de groep bestuurders heeft de gang van zaken op het najaarscongres (toen een aantal moties niet kon worden behandeld) critici van het regeringsbeleid het gevoel gegeven "bewust buitenspel" te zijn gezet. De regio- en platformbestuurders maken zich vooral zorgen over de gevolgen voor de gemeenteraadsverkiezingen in 2006: "Op lokaal niveau ontbreekt op veel plaatsen het elan dat nodig is om succesvol te zijn in de komende gemeenteraadsverkiezingen", zo constateren zij. Er zijn veel mensen die graag zouden willen bijdragen, maar door de slechte communicatie tussen de landelijke partijorganisatie en de regio's en afdelingen, worden deze mensen vaak niet betrokken. Binnen diverse afdelingen zou het moreel aardig zijn gedaan: "Onvrede over de politieke inhoud en de kabinetsdeelname is wijd verbreid. Het onvermogen van veel leden om daadwerkelijk invloed op het beleid uit te oefenen, werkt verlamdend", aldus de groep bestuurders. De initiatiefnemers stellen voor om een visiedocument op te stellen waarin de "politieke richting" van D66 voor de komende tijd wordt bepaald. Daarbij zou het landelijk bestuur gebruik moeten maken van de in de partij aanwezige kennis en een landelijk permanent campagne-team dat de visie "krachtig gaat promoten". Met het oog op de aankomende gemeenteraadsverkiezingen in maart 2006 is snelheid geboden, aldus de groep bestuurders.¹⁷⁴ Een delegatie van hen woont op 16 maart

2005 de vergadering van het landelijk bestuur bij. Meer dan “het is goed om te weten wat er leeft” en “we zullen aandacht besteden aan de communicatie” krijgen ze van de bestuursleden niet te horen.¹⁷⁵ Een vergelijkbare boodschap heeft een delegatie van de D66-regio Utrecht een maand eerder meegekregen.¹⁷⁶

De ongerustheid binnen D66 is ook zichtbaar in het aantal leden van de partij. Al het hele jaar vertoont het ledenaantal een dalende trend en dat leidt tot toenemende bezorgdheid bij het landelijk bestuur. Als het bestuur eind 2004 de balans opmaakt, blijkt dat in het voorafgaande jaar 750 nieuwe leden zich hebben aangemeld. Daartegenover staat tegenover dat maar liefst 1.400 democraten hun lidmaatschap hebben opgezegd. Per saldo is het ledental van D66 dus met 650 afgenomen.¹⁷⁷ En minder leden betekent minder inkomsten. “Zorgwekkend”, zo betitelt de penningmeester de situatie eind 2004.¹⁷⁸

Vlak voor de kerstdagen reageert fractieleider Dittrich in een interview in *de Volkskrant* op de aanhoudende onrust in zijn partij. Dittrich staat nog altijd vierkant achter de kabinetsdeelname van zijn partij en wijst erop dat het congres er tot tweemaal toe mee heeft ingestemd: “Wij hebben de kabinetsdeelname met de hele partij besproken anderhalf jaar geleden. Ongeveer negentig procent van de partijleden zei toen: ja we gaan het doen, omdat we onze hervormingsagenda willen uitvoeren. Ook nog op het laatste congres. Dat is ook logisch, omdat een heleboel beslissingen rechtstreeks uit ons partijprogramma komen. Dat vergeten mensen nog wel eens.” Volgens Dittrich gaat het erom dat D66 als coalitiepartner veel kan bereiken. “Als het gaat om het belang van de kenniseconomie en de hervorming van de sociale zekerheid, daar pleiten wij al heel lang voor en dat kunnen we nu in dit kabinet bereiken. We hebben nog een dikke twee jaar te gaan tot de verkiezingen. Ik hoop dat de mensen in 2007 zullen zien dat het wel degelijk verschil heeft gemaakt dat wij zoveel aandacht hebben gegeven aan het onderwijs, de kenniseconomie en een andere overheid, waaronder de gekozen burgemeester.” Dittrich trekt zich er weinig van aan dat een deel van zijn eigen achterban grote twijfels heeft bij dit kabinet en de rol van D66 daarin: “Er waren mensen vanaf het begin tegen deze hervormingen, maar het is niet de meerderheid van de partij. De congresmoties worden aangenomen of afgewezen, zo simpel is het nu eenmaal. Elke verandering doet pijn. Maar je moet niet meteen knikkende knieën krijgen. Nee, dan is het belangrijk om consequent je verantwoordelijkheid te nemen en voor ogen te houden wat het belang van Nederland is.”¹⁷⁹ Dat het “belang van Nederland” niet per se samenvalt met wat het beste is voor D66, zal nog pijnlijk duidelijk worden.

OP ZOEK NAAR DE JUISTE KOERS

Terwijl Pechtold en zijn medebestuurleden proberen de partij bij elkaar te houden en Dittrich vol vertrouwen doorgaat op de ingeslagen weg, proberen het landelijk bestuur, de Tweede Kamerfractie en de D66-bewindslieden tijdens een 'heisessie' op vrijdagavond 21 en zaterdag 22 januari 2005 een koers voor de nabije toekomst uit te stippelen. Binnen het bestuur zijn zowel de ongerustheid als de irritaties over de gang van zaken binnen de partijtop inmiddels behoorlijk toegenomen. Pechtold: "Er was geen regie en het bestuur was onmachtig. Wat ik wilde, mocht ik niet, dat werd niet geaccepteerd. Ik mocht braaf tweede viool spelen, me met de reorganisatie en de verhuizing bezig houden. Er was niemand die een vuist maakte."¹⁸⁰ Voor het bestuur is het duidelijk dat de boodschap van de partij niet overkomt. De standpunten die de Tweede Kamerfractie inneemt, worden niet goed verkocht waardoor de deelname aan het kabinet "een sfeer oplevert waarin velen zich niet thuis voelen." Het bestuur acht het dringend noodzakelijk dat beter wordt uitgelegd waarom de fractie of de bewindslieden de standpunten innemen die ze innemen. "Hans van Mierlo als persoon wordt node gemist," verzucht een bestuurslid tijdens de heisessie. Maar het bestuur heeft ook kritiek op zichzelf. "De kwaliteit en inzet van de landelijk bestuursleden is net zo aan wisseling onderhevig als die van fractieleden," zo luidt het kritische oordeel van het bestuur.¹⁸¹

Als de bestuursleden, fractieleden en bewindslieden met elkaar bespreken welke gevoelens er begin 2005 binnen D66 leven, is iedereen het er wel over eens dat de sfeer binnen de partij erg negatief is. Bij een deel van de achterban is het gevoel "bij deze partij hoor ik" weg. Er is een grote behoefte aan optimisme en zelfvertrouwen. Maar ook aan "politieke regie", "leiderschap" en "duidelijkheid". Van eensgezind optreden van de partijtop van D66 is geen sprake. Volgens het bestuur moet de informatie-uitwisseling tussen het landelijk bestuur en de fractie "structureel verbeterd" worden en "de gezamenlijkheid van de inzet" centraal komen te staan. De fractie hamert er echter op dat "het leiderschap van Boris Dittrich" meer wordt benadrukt. Vanuit het bestuur wordt opgemerkt dat afdelingen en leden zich onvoldoende herkennen in het regeringsbeleid. Er bestaat bij afdelingen een grote behoefte om gehoord te worden aan de mogelijkheid "om stoom af te blazen." Kritische leden willen gehoord worden en serieus genomen worden. De fractie is van mening dat het 'merk' D66 "oud en sleets" is en dat het etiket 'sociaal liberaal' de D66-lading het beste dekt. De fractie wil aan dat profiel "een eigentijdse invulling" geven en afstand nemen van de "oude ideeën van vroeger".¹⁸²

Ondanks de toegenomen onrust onder de leden en de verschillende visies van het landelijk bestuur en de Tweede Kamerfractie op zowel de

problemen als de gewenste oplossingen, leidt de heisessie van de partijtop niet tot wijzigingen in de koers. De Tweede Kamerfractie maakt zich namelijk in het geheel geen zorgen over de leden. "Die volgen wel, als de kiezer overtuigd is", zo meent de fractie.¹⁸³ De focus van de Tweede Kamerfractie zal in 2005 gericht zijn op een beperkt aantal onderwerpen: internationaal terrorisme en rechtsstaat, de andere overheid, duurzaamheid en economische hervormingen en innovatie en onderwijs. De rode draad zal worden gevormd door het streven naar "minder regels, meer lucht en ruimte". Voorstellen zullen langs de sociaal-liberale meetlat worden gelegd en worden getoetst op maatschappelijke relevantie, vanuit de burgers gezien. Veel aandacht zal worden besteed aan de toon: D66 moet zich "positief" opstellen, "vol zelfvertrouwen, eensgezind, optimistisch, toekomstgericht, hoop en perspectief biedend, vrijzinnig, keuzevrijheid, actief individualisme." Om aandacht voor de partij te genereren zal waar mogelijk de "controverse" worden gezocht, "vooral de controverse met de heersende structuur. Anti-establishment, niet-moralistisch."¹⁸⁴ In grote lijnen wordt dus voortgezet wat al in de eerste heisessie van de partijtop kort na de kabinetsformatie in 2003 is afgesproken. Ondanks de zorgen wordt die lijn uiteindelijk ook door het landelijk bestuur gesteund.¹⁸⁵

Aan het eind van het weekend merkt één van de aanwezigen op: "als een partij van driehonderd leden zich kan herstellen, kan een partij van 12.000 leden dat ook."¹⁸⁶ Een toepasselijke verwijzing naar 1974, toen D66 op sterven na dood was, de leden de partij massaal de rug hadden toegekeerd en de partijadministratie in een doos op zolder was opgeborgen. Zo erg is de situatie begin 2005 niet. Maar duidelijk is wel dat steeds meer D66'ers vinden dat het tijd wordt dat de partij de bakens verzet. Iedereen is zich bewust van de moeilijke positie waarin de partij zich bevindt. Terwijl vele D66'ers zich in het land met hart en ziel inzetten voor de partij en de Tweede Kamerfractie van D66 hard werkt en goede voorstellen doet, verbetert de electorale positie van de partij niet (integendeel) en neemt de onrust toe. Begin 2005 staat de discussie over bestuurlijke vernieuwing in het centrum van de (media-)aandacht. Een typisch D66-onderwerp, maar veel jonge D66'ers hebben juist met dit thema weinig affiniteit. Deze nieuwe generatie D66'ers vinden de gekozen burgemeester een prima plan, maar niet als eeuwig parapedaardje. Zij hebben niet voor D66 gekozen om het referendum of het kiesstelsel, maar D66 zien als een moderne, progressief-liberale partij die oog heeft voor zaken als duurzaamheid, onderwijs, innovatie, vrijheid en grondrechten. Een partij met lovenswaardige uitgangspunten en goede voorstellen, maar ook een partij die de verkeerde accenten legt, haar standpunten onvolgende over het voetlicht brengt en zich de afgelopen tijd te tam heeft opgesteld in een coalitie waarin ze allang niet meer 'het verschil maakt'.

Zij missen de aandacht voor natuur en milieu, eisen maatregelen tegen de schrijnende omstandigheden in de zorg, wachten tevergeefs op investeringen in het onderwijs en de kenniseconomie en hebben de hoop al opgegeven dat het innovatieplatform onder leiding van premier Balkenende ergens toe gaat leiden. Steeds meer democraten vragen zich daarom openlijk af of D66 het tweede kabinet-Balkenende nog moet blijven steunen. Daarachter schuilt een fundamentele vraag, namelijk of D66 bij voortzetting van de huidige koers de volgende verkiezingen wel zal overleven.

Noten hoofdstuk 2

¹ Congrestoespraak Thom de Graaf, 20 november 2004

² Interview Boris Dittrich, 22 april 2011

³ TK/LB/bewindsliedenbijeenkomst, 13 en 14 juni 2003, vertrouwelijk deel archief D66

⁴ Idem

⁵ Idem

⁶ Idem

⁷ Idem

⁸ Democraat, jaargang 36, nummer 5, p.2

⁹ Vergadering landelijk bestuur 23 september 2003, vertrouwelijke deel archief D66

¹⁰ Idem

¹¹ Idem

¹² Vergadering landelijk bestuur 8 oktober 2003, archief D66

¹³ Trouw, 22 november 2003

¹⁴ Democraat, jaargang 36, nummer 5, p.1

¹⁵ de Volkskrant, 24 november 2003

¹⁶ Congrestoespraak Boris Dittrich, 22 november 2003

¹⁷ APM 78.0019, congres 78 22 november 2003

¹⁸ Congrestoespraak Boris Dittrich, 22 november 2003

¹⁹ Trouw, 22 november 2003

²⁰ Interview Thom de Graaf, 23 mei 2011

²¹ Interview Alexander Pechtold, 8 september 2011

²² Idem

²³ Idem

²⁴ Vergadering landelijk bestuur 19 maart 2003, archief D66

²⁵ Vergadering landelijk bestuur 8 juni 2003, archief D66

²⁶ 'Bevestiging LB besluiten inzake organisatie d.d. 23 januari 2003', nota van Alexander Pechtold en Frans van Drimmelen, 31 januari 2003, archief D66; vergadering landelijk bestuur 4 februari 2003, archief D66

²⁷ 'Bevestiging LB besluiten inzake organisatie d.d. 23 januari 2003', nota van Alexander Pechtold en Frans van Drimmelen, 31 januari 2003, archief D66; vergadering landelijk bestuur 4 februari 2003, archief D66

²⁸ Interview Frans van Drimmelen, 26 april 2011

²⁹ Personeelsvergadering, 4 maart 2003, vertrouwelijk deel archief D66

³⁰ Vergadering landelijk bestuur 1 juni 2003, archief D66

³¹ Democraat, jaargang 36, nummer 5, p.3

³² Vergadering landelijk bestuur 4 februari 2003, archief D66

³³ Brief Klaartje Peters, voorzitter Kenniscentrum, 16 april 2003, archief D66

³⁴ 'Toekomst virtuele ateliers', 30 januari 2005, archief D66; 'Evaluatie virtuele ateliers', 14 januari 2005, archief D66; vergadering landelijk bestuur 16 februari 2005, archief D66

³⁵ Vergadering landelijk bestuur 7 januari 2003, vertrouwelijke deel archief D66; 'Projectbestuursleden – principevoorstel', 14 januari 2003, vertrouwelijk deel archief D66; vergadering landelijk bestuur 21 januari 2003, vertrouwelijk deel archief D66

³⁶ 'Project Informatievoorziening, einddocument', september 2004, vertrouwelijk deel archief D66; brief projectbestuurslid Gea Wijers, 12 februari 2005, vertrouwelijk deel archief D66

³⁷ Vergadering landelijk bestuur 7 januari 2003, vertrouwelijke deel archief D66; 'Projectbestuursleden – principevoorstel', 14 januari 2003, vertrouwelijk deel archief D66; vergadering landelijk bestuur 21 januari 2003, vertrouwelijk deel archief D66

³⁸ 'Plan van aanpak digitale informatievoorziening', 23 september 2003, archief D66

³⁹ Personeelsvergadering 4 maart 2003, vertrouwelijk deel archief D66;

- personeelsvergadering 13 maart 2003, vertrouwelijk deel archief D66; vergadering landelijk bestuur 1 juni 2003, archief D66
- ⁴⁰ Vergadering landelijk bestuur 23 september 2003, archief D66
- ⁴¹ Vergadering landelijk bestuur 1 september 2004, vertrouwelijk deel archief D66
- ⁴² Vergadering landelijk bestuur 15 september 2004, vertrouwelijk deel archief D66
- ⁴³ Vergadering landelijk bestuur 8 december 2004, archief D66
- ⁴⁴ 'Project Informatievoorziening, einddocument', september 2004, vertrouwelijk deel archief D66; 'Optimalisering website', 30 november 2004, vertrouwelijk deel archief D66
- ⁴⁵ Vergadering landelijk bestuur, 23 september 2003, archief D66
- ⁴⁶ LB-stuk, 21 april 2004, archief D66
- ⁴⁷ Vergadering landelijk bestuur 7 juli 2004, archief D66
- ⁴⁸ Brief projectbestuurslid Gea Wijers, 12 februari 2005, vertrouwelijk deel archief D66
- ⁴⁹ Vergadering landelijk bestuur 7 januari 2003, vertrouwelijke deel archief D66; 'Projectbestuursleden – principevoorstel', 14 januari 2003, vertrouwelijk deel archief D66; vergadering landelijk bestuur 21 januari 2003, vertrouwelijk deel archief D66
- ⁵⁰ Van der Land, p.315
- ⁵¹ 'Nota permanente campagne', 15 maart 2004, archief D66
- ⁵² Idem
- ⁵³ Vergadering landelijk bestuur 17 maart 2004, archief D66
- ⁵⁴ Vergadering landelijk bestuur 26 mei 2004, archief D66
- ⁵⁵ 'Nota permanente campagne', 15 maart 2004, archief D66
- ⁵⁶ Het Parool, 24 januari 2004; de Volkskrant, 26 januari 2004
- ⁵⁷ de Volkskrant, 27 januari 2004
- ⁵⁸ de Volkskrant, 31 januari 2004
- ⁵⁹ Vergadering Landelijk bestuur 8 oktober 2003, vertrouwelijk deel archief D66
- ⁶⁰ Brief Sophie in 't Veld aan het landelijk bestuur, ongedateerd, vertrouwelijk deel archief D66
- ⁶¹ Vergadering landelijk bestuur 7 januari 2004, vertrouwelijk deel archief D66; vergadering landelijk bestuur 4 februari 2004, vertrouwelijk deel archief D66
- ⁶² 'Evaluatiepunten congres 79', 16 maart 2004, vertrouwelijk deel archief D66
- ⁶³ de Volkskrant, 21 april 2007; www.borisdittrich.nl
- ⁶⁴ www.borisdittrich.nl
- ⁶⁵ de Volkskrant, 21 april 2007
- ⁶⁶ www.borisdittrich.nl
- ⁶⁷ Idem
- ⁶⁸ Idem
- ⁶⁹ Congrestoespraak Boris Dittrich, 13 maart 2004
- ⁷⁰ www.d66.nl, 18 maart 2003
- ⁷¹ NRC Handelsblad, 14 mei 2004
- ⁷² Trouw, 13 mei 2004
- ⁷³ Trouw, 14 mei 2004
- ⁷⁴ www.d66.nl, 12 november 2003
- ⁷⁵ de Volkskrant, 24 mei 2004
- ⁷⁶ Trouw, 10 juni 2004
- ⁷⁷ Motie 77.0001, congres 77, 18 mei 2003
- ⁷⁸ 'Toekomst in eigen hand, verkiezingsprogramma Democraten 66 - 2002-2006', p.17
- ⁷⁹ Vergadering landelijk bestuur 12 mei 2004, archief D66
- ⁸⁰ 'Waddenzee – extra congres of conferentie', 11 april 2004, archief D66
- ⁸¹ Vergadering landelijk bestuur 12 mei 2004, archief D66
- ⁸² Vergadering landelijk bestuur 26 mei 2004, archief D66
- ⁸³ Vergadering landelijk bestuur 7 juli 2004, vertrouwelijk deel archief D66
- ⁸⁴ Idem
- ⁸⁵ Brief voorzitter afdeling Utrecht, 18 juni 2004, archief D66

⁸⁶ Vergadering landelijk bestuur 7 juli 2004, vertrouwelijk deel archief D66

⁸⁷ Idem

⁸⁸ Idem

⁸⁹ Idem

⁹⁰ Idem

⁹¹ Idem

⁹² 'Strategie D66', e-mail Frans van Drimmelen, 16 december 2003, vertrouwelijk deel archief D66

⁹³ 'Afspraken', e-mail Aletta Hekker, 29 maart 2004, vertrouwelijk deel archief D66

⁹⁴ Interview Frans van Drimmelen, 26 april 2011

⁹⁵ Idem

⁹⁶ Interview Frans van Drimmelen, 26 april 2011

⁹⁷ 'Sociaal-liberale strategie naar 2010', 1 juli 2004, vertrouwelijk deel archief D66; interview Frans van Drimmelen, 26 april 2011; interview Alexander Pechtold, 8 september 2011

⁹⁸ Interview Alexander Pechtold, 8 september 2011

⁹⁹ 'Strategie D66', e-mail Frans van Drimmelen, 16 december 2003, vertrouwelijk deel archief D66

¹⁰⁰ 'Sociaal-liberale strategie naar 2010', 1 juli 2004, vertrouwelijk deel archief D66

¹⁰¹ 'Denken, durven en doen!!! Op weg naar een strategie voor 2010', presentatie Strategieteam, ongedateerd, vertrouwelijk deel archief D66

¹⁰² Vergadering landelijk bestuur 8 juli 2004, vertrouwelijk deel archief D66

¹⁰³ Idem

¹⁰⁴ Idem

¹⁰⁵ Idem

¹⁰⁶ LB-fractiebijeenkomst 27 augustus 2004, vertrouwelijk deel archief D66

¹⁰⁷ Interview Frans van Drimmelen, 26 april 2011

¹⁰⁸ LB/fractieweekend, 21 en 22 januari 2005, vertrouwelijk deel archief D66

¹⁰⁹ Interview Boris Dittrich, 22 april 2011

¹¹⁰ Vergadering landelijk bestuur 25 mei 2005, vertrouwelijk deel archief D66

¹¹¹ Idem

¹¹² 'Eerste aanzet project witte vlekken', 4 juni 2004, archief D66

¹¹³ Idem

¹¹⁴ Idem

¹¹⁵ Idem

¹¹⁶ Vergadering landelijk bestuur 7 juli 2004, archief D66

¹¹⁷ Vergadering landelijk bestuur 4 augustus 2004, archief D66

¹¹⁸ 'Afdelingen', 27 augustus 2004, archief D66

¹¹⁹ Vergadering landelijk bestuur 8 juli 2004, vertrouwelijk deel archief D66

¹²⁰ Congrestoespraak Sophie in 't Veld, 13 maart 2004

¹²¹ Idem

¹²² 'Voortgang campagne EP2004', 2 april 2004, vertrouwelijk deel archief D66

¹²³ Vanwege de uitbreiding van de Europese Unie nam het totaal aantal zetels voor Nederland bij deze verkiezingen af van 31 naar 27. CDA en PvdA haalden beide zeven zetels, de VVD vier, GroenLinks, Europa Transparant, SP en CU/SGP ieder twee en D66 één.

¹²⁴ 'Evaluatie verkiezingen EP 2004', ongedateerd, archief D66

¹²⁵ 'Evaluatie campagne verkiezingen Europees Parlement 2004', 11 oktober 2004, vertrouwelijk deel archief D66

¹²⁶ 'Evaluatie verkiezingen EP 2004', ongedateerd, archief D66; 'Evaluatie campagne verkiezingen Europees Parlement 2004', 11 oktober 2004, vertrouwelijk deel archief

¹²⁷ Idem

- ¹²⁸ Idem
- ¹²⁹ 'Evaluatiepunten congres 79', 16 maart 2004, vertrouwelijk deel archief D66; vergadering landelijk bestuur 17 maart 2004, archief D66
- ¹³⁰ 'Evaluatie verkiezingen EP 2004', ongedateerd, archief D66; 'Evaluatie campagne verkiezingen Europees Parlement 2004', 11 oktober 2004, vertrouwelijk deel archief
- ¹³¹ Idem
- ¹³² 'Afrekening campagne EP 2004', 27 september 2004, vertrouwelijk deel archief D66
- ¹³³ Voor de problemen die dat soms oplevert, zie Van der Land
- ¹³⁴ Vergadering landelijk bestuur 29 april 2005, archief D66
- ¹³⁵ Vergadering landelijk bestuur 4 februari 2003, archief D66
- ¹³⁶ 'Voorstel 4 ten aanzien van de vernieuwingsagenda', congresboek congres 76, 8 februari 2003
- ¹³⁷ Algemene Organisatorische Motie 80.0001, congresboek congres 80, 20 november 2004
- ¹³⁸ Vergadering landelijk bestuur 16 februari 2005, vertrouwelijk deel archief D66
- ¹³⁹ Idem
- ¹⁴⁰ "Lokaal lidmaatschap, verdediging LB-standpunt tijdens congres", 19 mei 2005, archief D66
- ¹⁴¹ Vergadering landelijk bestuur 13 april 2005, archief D66; 'Lokaal lidmaatschap, verdediging LB-standpunt tijdens congres', 19 mei 2005, archief D66
- ¹⁴² 'Vraag en antwoord ten behoeve van congresdiscussie', 19 mei 2005, vertrouwelijk deel archief D66
- ¹⁴³ 'Evaluatie regionale voorverkiezingen', 16 augustus 2004, archief D66; vergadering landelijk bestuur, 13 oktober 2004, archief D66
- ¹⁴⁴ 'Herinstellen Stemadviescommissie ten behoeve van verkiezingen Tweede Kamer 2007 (m.u.v. de lijsttrekker', 3 februari 2006, archief D66;
- 'Voorstel tot het wijzigen van het Huishoudelijk Reglement, artikel 7.11' in: Congresboek C83 13 mei 2006
- ¹⁴⁵ 'Revitalisatie en het jaar van de afdelingen', 11 oktober 2004, vertrouwelijk deel archief D66
- ¹⁴⁶ Democraat, jaargang 38, nummer 1, p.1
- ¹⁴⁷ 'Revitalisatie en het jaar van de afdelingen', 11 oktober 2004, vertrouwelijk deel archief D66
- ¹⁴⁸ 'Concretisering 'Jaar van de afdelingen'', 24 maart 2005, archief D66; vergadering landelijk bestuur 29 april 2005, archief D66
- ¹⁴⁹ Vergadering landelijk bestuur 8 december 2004, vertrouwelijk deel, archief D66
- ¹⁵⁰ Vergadering landelijk bestuur 19 januari 2005, archief D66
- ¹⁵¹ 'Advies Kiesraad aan de Minister van Bestuurlijke Vernieuwing en Koninkrijksrelaties', 15 april 2005, kenmerk 2005-0000053354, vertrouwelijk deel archief D66; verslag vergadering landelijk bestuur 29 april 2005, archief D66
- ¹⁵² Vergadering landelijk bestuur 23 september 2003, vertrouwelijke deel archief D66
- ¹⁵³ LB-stuk, 7 oktober 2004, archief D66; vergadering landelijk bestuur 13 oktober 2004, archief D66
- ¹⁵⁴ 'Oproep 85 ondertekenaars', 10 november 2004, vertrouwelijk deel archief D66
- ¹⁵⁵ Trouw, 20 november 2004
- ¹⁵⁶ de Volkskrant, 20 november 2004
- ¹⁵⁷ Congrestoespraak Thom de Graaf, 20 november 2004
- ¹⁵⁸ Congrestoespraak Thom de Graaf, 20 november 2004
- ¹⁵⁹ Congrestoespraak Boris Dittrich, 20 november 2004
- ¹⁶⁰ Zie ook Trouw, 17 november 2004
- ¹⁶¹ Vergadering landelijk bestuur 8 december 2004, archief D66; vergadering landelijk bestuur 22 december

2004, archief D66; www.d66.nl, 1 februari 2005; NRC Handelsblad, 22 november 2004

¹⁶² Vergadering landelijk bestuur 8 december 2004, archief D66

¹⁶³ Vergadering landelijk bestuur 16 februari 2005, archief D66

¹⁶⁴ Voorstel Frans van Drimmelen 14 maart 2004, archief D66; interview Frans van Drimmelen, 26 april 2011

¹⁶⁵ Vergadering landelijk bestuur 17 maart 2004, archief D66

¹⁶⁶ Vergadering landelijk bestuur 7 april 2004, archief D66

¹⁶⁷ 'Jaarverslag 2005 Landelijk bestuur D66', ongedateerd, archief D66

¹⁶⁸ Vergadering landelijk bestuur 13 oktober 2004, vertrouwelijk deel archief D66; vergadering landelijk bestuur 8 december 2004, archief D66

¹⁶⁹ Interview Alexander Pechtold, 8 september 2011

¹⁷⁰ de Volkskrant, 18 december 2004

¹⁷¹ Vergadering landelijk bestuur 22 december 2004, archief D66

¹⁷² Brief Alexander Pechtold, ongedateerd, archief D66

¹⁷³ Persbericht D66 Veenendaal, 23 januari 2005, archief D66

¹⁷⁴ 'Oproep aan het landelijk bestuur', verslag overleg regio- en platformbestuurders 2 februari 2005, archief D66

¹⁷⁵ Vergadering landelijk bestuur 16 maart 2005, archief D66

¹⁷⁶ Vergadering landelijk bestuur 2 februari 2005, archief D66

¹⁷⁷ Democraat, jaargang 36, nummer 1

¹⁷⁸ Vergadering landelijk bestuur 8 december 2004, vertrouwelijk deel, archief D66

¹⁷⁹ de Volkskrant, 20 december 2004

¹⁸⁰ Interview Alexander Pechtold, 8 september 2011

¹⁸¹ Vergadering landelijk Bestuur 19 januari 2005, vertrouwelijk deel archief D66

¹⁸² LB/fractieweekend 21 en 22 januari 2005, vertrouwelijk deel archief D66

¹⁸³ Idem

¹⁸⁴ Idem

¹⁸⁵ Idem

¹⁸⁶ Idem

Noten hoofdstuk 3

¹ Thom de Graaf tijdens zijn persconferentie op 23 maart 2005

² Van der Land, p.371

³ NRC Handelsblad, 29 november 2003

⁴ Trouw, 18 februari 2004

⁵ NRC Handelsblad, 26 september 2003

⁶ Trouw, 18 november 2003

⁷ NRC Handelsblad, 27 september 2003

⁸ Trouw, 1 december 2003

⁹ Trouw, 4 februari 2004

¹⁰ Trouw, 17 juni 2004

¹¹ Trouw, 29 juni 2004

¹² Trouw, 30 juni 2004

¹³ 'Meedoen, meer werk, minder regels. Hoofdpijnenakkoord voor het kabinet CDA, VVD, D66', 16 mei 2003

¹⁴ de Volkskrant, 17 februari 2004

¹⁵ 'Toekomst in eigen hand. Verkiezingsprogramma Democraten 66 - 2002-2006'

¹⁶ Trouw, 1 december 2003

¹⁷ NRC Handelsblad, 29 november 2003

¹⁸ Trouw, 3 februari 2004

¹⁹ Trouw, 19 februari 2004

²⁰ Trouw, 21 april 2004

²¹ Trouw, 21 april 2004

²² NRC Handelsblad, 23 april 2004

²³ NRC Handelsblad, 21 april 2004

²⁴ Idem

²⁵ NRC Handelsblad, 9 april 2005

²⁶ Trouw, 27 mei 2004

²⁷ NRC Handelsblad, 27 mei 2004

²⁸ Trouw, 28 mei 2004

²⁹ Trouw, 27 mei 2004